

6 'Een hout dat aan twee kanten opbrandt'

Zijn moeder had het hem al gezegd: 'Jij bent een stuk hout dat aan twee kanten opbrandt.' Ben was een man met een sterke uitstraling. Herman Musaph had dat ervaren evenals Cajo Brendel; Nita Baarda begreep door Ben de structuur van de dingen, Henk Kolb heeft van Ben leren denken, heeft van hem geleerd 'hoe je een probleem aanpakt en analyseert'. Hij kon hooghartig, op zijn minst zelfverzekerd lijken; of een warhoofd, een deerniswekkende zielepoot, zo onhandig dat hij zelfs nog geen girocheque kon uitschrijven; een veeleisend man, emotioneel en wat verzorging betreft; maar ook: veelgevend. Je had het voor hem over. Wat was dat voor man, Ben Sijes? Hoe was het, met hem samen te leven? Hoe was het thuis, met vrouw en kinderen, hoe ging hij om met zijn vrienden?

Theo

Toen de oorlog voorbij was, had Ben zijn grootvader Pais, zijn beide ouders en zijn zuster Rebecca met haar man Maurits Meents verloren. Alleen Isaïc, de zoon van Rebecca en Maurits, leefde nog. Hij was in 1935 geboren. Zoals vele andere joden in de grote steden hadden de ouders hun zoon aan een illegale organisatie van jonge mensen, meestal studenten, overgegeven om hem ergens op het platteland in veiligheid te brengen. De logische consequentie, ook zelf onder te duiken, trokken vele volwassen joden niet. Het was te moeilijk, zich de werkelijkheid voor te stellen; alleen het argument 'als het kind maar veilig is' had overtuigende kracht.

Isaïc werd Theo genoemd en vond in 1943 bij de familie Hakkert te Laren in de Achterhoek een onderkomen. Een boerderij aan een rulle zandweg zonder waterleiding, elektriciteit of gas. 'De wc was een plank met een gat, water moest je oppompen, licht kwam van petroleumlampen en koken deden ze op een fornuis met hout en kolen.' Het was een ideaal tehuis.

'Ik zie nog dat gezichtje, nieuwsgierig waar hij nu weer terecht kwam', vertelt mevrouw Hakkert, die in 1940 op 26-jarige leeftijd was getrouwd. Theo, de stadsjongen, voelde zich in zijn element in die prachtige omgeving, waar hij 's ochtends om half zeven al in zijn kleine overall rondsprong om met de koeien te helpen. De ouders Hakkert hadden donker haar. 'Wat lijkt dat jongetje op zijn moeder', zeiden twee vrouwen op hongertocht, die bij de Hakkerts te eten hadden gekregen. 'Je deed wat je handen te doen vonden', zegt

Hakkert, die als lidmaat van de gereformeerde kerk al voor de oorlog goed was voorgelicht over de gevaren van rassenhaat die van Duitse kant dreigden. Eens, toen twee landwachters een paar jonge mannen kwamen arresteren, die op de boerderij waren ondergedoken voor de arbeidsinzet, glipte kleine Theo zó onder hun armen door, het huis uit om op het land te gaan spelen. Hij was daar volledig thuis.

Hakkert moest zich de volgende dag bij de Duitse politie melden. Zijn vrouw verwachtte haar tweede kind. Hij wist zich van den domme te houden: 'Bij ons krijgt iedereen die vraagt onderdak en eten.' Hij had geluk en werd vrijgelaten, maar het was op het nippertje.

Laren in de Achterhoek werd 5 april 1945 bevrijd, Amsterdam 5 mei. Theo wist natuurlijk waar zijn oom Ben en tante Greetje woonden. Er werd geschreven. Korte tijd later stonden zij ineens voor de deur. Twee overlevenden uit de stad met hun sociale en ideologische bagage, tegenover de overlevenden van het platteland met hun zo geheel andere ervaringswereld. Tussen hen het kind, uit de stad afkomstig, op de boerderij gered. 'Ik ga niet mee', zei Theo.

Greetje bleef een paar dagen bij de Hakkerts om te wennen. Toen kwam Ben terug en namen ze Theo mee. 'Alleen voor veertien dagen, om bij hen in Amsterdam te logeren.' Maar Theo kwam niet terug. Ben en Greetje werden met de voogdij belast; Bens neef Ben Pais, de zoon van oom Bram, werd toeziend voogd. De ouders Hakkert voelen nog in 1987 dat Ben hun daarmee een streek heeft geleverd. Ze hebben geen bericht gehad over Theo's verdere bestemming, noch van Ben, noch van de voogdijraad. Aan Ben persoonlijk behoudt Hakkert geen slechte herinneringen. Ze konden goed samen praten. Ben wist alles van het gereformeerde geloof en van de verschillende richtingen in het Nederlandse protestantisme. Een keer heeft Hakkert een gesprek met Greetje gehad, waarin hij haar verweet, dat Theo helemaal naar de verre Achterhoek moest worden gebracht. Had Greetje hem niet kunnen opnemen? 'Greetje hilde. Haar man was toch ook al ondergedoken... Ik ben toen te ver gegaan', zegt Hakkert. Het is een teken van het misverstand dat uit de veel te moeilijke oorlogsomstandigheden kon ontstaan.

Theo's eerste herinnering aan Ben na de oorlog was, dat hij nogal arrogant was, 'zijn neus in de wind'. Voor Theo's onderduikouders zou hij totaal geen begrip hebben getoond; dit werd door Theo als kwetsend ervaren. Toch was dit heel begrijpelijk. Er was ten gevolge van de oorlog een relatie tussen Theo en de pleegouders ontstaan,

die Ben niet kon erkennen, niet mocht erkennen, wilde hij erin slaan een nieuw begin te maken. Theo bleef door diepe sympathie en liefde met zijn pleeggezin verbonden, bracht zijn vakanties op de boerderij door en wordt met zijn vrouw, zijn dochters en zijn kleinkinderen als lid van de familie beschouwd.

De vraag of de naaste familie het recht dan wel de plicht had, de joodse oorlogspeelkinderen tot zich te nemen, werd destijds door bijna iedereen bevestigend beantwoord. Mijns inziens was dat juist. De kinderen waren tijdelijk uitbesteed, zoals bij een natuurramp of een epidemie. Zij hoorden bij de gemeenschap die hen had uitbesteed en zij behoorden daartoe terug te keren. Echter, dat het verplanten van een kind, en nog wel een oorlogskind, specifieke problemen met zich mee kon brengen, was een niet algemeen aanvaard inzicht. Het was niet eenvoudig, daar op de derde verdieping van de Uithoornstraat voor die drie mensen harmonisch samen te leven. Theo miste zijn pleegouders en de ruimte van de boerderij. Hij sprak onvervalst Achterhoeks, wat op straat en op school nog wel eens wrijving kon geven. Hij moest verwerken dat zijn ouders niet zouden terugkomen en tegelijkertijd een nieuwe woonomgeving en nieuwe verzorgers aanvaarden, al waren dat ook een echte oom en tante.

Voor Ben en Greetje was het ook niet gemakkelijk, ineens een zoon van 10 jaar te moeten opvoeden. Greetje was 'eenvoudig', zegt mevrouw Hakkert; zij was bescheiden, niet pretentius, straalde geen warmte uit; ze was waarschijnlijk emotioneel enigszins geremd en erg gesteld op een vlekkeloos verlopend huishouden. Onverwachte inbreuken op de geregelde gang van zaken kon zij moeilijk aan. Ben, totaal vervuld van zijn idealen en zijn werk, was niet voorbereid op zulk een vaderschap. Hij snapte niets van Theo's remmingen, koppigheid, ongehoorzaamheid en van cijfers op school die soms beneden de verwachting bleven. Hij was driftig en hardnekkig tegenover het kind dat hij niet begreep, en vooral ongeduldig. Er waren in het menselijke vlak situaties, waarin Ben gebrek aan sociale intelligentie toonde, verbazend bij een man die in zijn professionele interviews een goed tacticus was. De man, die gewend was in zijn werk de situatie te beheersen en in de politiek het theoretische debat te winnen, stond machteloos tegenover problemen van alledaagse aard. Dan was hij ongeduldig en zag de valkuil van het conflict niet.

Greetje wilde nu zelf ook kinderen. Zij had de eerste jaren na de oorlog verscheidene miskramen. 'Dan kwam Ben totaal ontredderd op kantoor, wanneer hij weer zo'n hele nacht met die ellende was

bezig geweest', vertelt Nell Krusemeyer-Van Iersel. Het waren frustrerende jaren, met aan de ene kant prachtig werk vol conflicten die in principe te winnen waren; en aan de andere kant het ondoorzichtige problemenveld thuis. Er was altijd te weinig geld. Nell van Iersel zei: 'Als je geld nodig hebt, ga dan toch gewoon opslag vragen.' Toen kwam de eerste zoon, Ruben. Het was 1948, Greetje was 38, Ben 40 jaar. Twee jaar later volgde Martin. De ouders waren niet zo jong meer, de kleintjes hadden veel aandacht nodig. Voor Theo werd het er niet gemakkelijker op.

Een gezin kost geld, Bens salaris was niet hoog, zijn omgang met geld onduidelijk; er was vaak te weinig in kas. Neef Ben Pais, toezienend voogd over Theo, trad in het voetspoor van zijn vader Bram en sprong financieel bij. Ook de keurige pakken die Ben droeg kwamen van zijn neef Ben, die in de textiel zat.

Ben zocht als een bezetene naar de doodsberichten van zijn naaste familie. Besteedde hij te weinig aandacht aan zijn pleegzoon Theo? Voor hem was het zoeken naar het spoor van Rieka en Maurits de manier om via een omweg aandacht aan Theo te geven. Het gezinsleven werd door de oorlog, de schaduw van de oorlog, beheerst. Toen Ben de doodsberichten van zijn ouders had gevonden, lag hij die nacht te kreunen en te brullen in bed, vertelt Ruben. Misschien overdrijft hij, maar hij geeft stellig de kern van de zaak juist weer. 'Op een dag, ik woonde al op mijzelf', zegt Theo, 'kwam Ben de trap oprennen. 'Ik heb ze, ik heb ze.' Het waren de doodsberichten van Theo's ouders. 'Het trof niet goed, dat hij er op dat moment mee aankwam, want ik was juist even niet bezig eraan te denken. Maar bij zoiets zou Ben nooit stilstaan, hij kon zich gewoon niet voorstellen dat een ander niet net zo bezeten was als hij.'

De sterfdata waar het hier om gaat, zijn altijd de 'waarschijnlijk uiterste sterfdata', die worden afgeleid uit de datum van het transport waartoe de betrokkene hoorde, zijn leeftijd en de aard van het concentratiekamp. Wanneer deze gegevens binnengekomen waren, werden de data in de *Staatscourant* gepubliceerd. Misschien schrok Ben ervoor terug, de koele, formele weg te bewandelen. Tot 1950 was het Informatiebureau van het Rode Kruis in hetzelfde gebouw gevestigd als het RvO. Daar had hij alle eerste inlichtingen kunnen krijgen. Het lijkt erop, dat Ben de informele methode prefereerde: links en rechts vragen stellen, teruggekeerde overlevenden aanklappen, journalisten die op reis gingen met zogenaamde zoekopdrachten overladen. In 1953 zocht Ben psychiatrische hulp. 'Het ging om het schuldgevoel van de overlevende', zegt de psychiater die

hem behandelde. Wij hebben al gezien, hoe hij aan Jetske Spanjer vertelde dat hij met het schuldgevoel heeft leren leven; dat hij heeft leren beseffen: niet ik heb mijn ouders vermoord, dat hebben de Duitsers gedaan.

Ben in Duitsland

Hoe weinig Ben van de zojuist vermelde technische details betreffende het achterhalen van de data van transport en sterven van gevangen Nederlanders tijdens de bezetting op de hoogte was, komt onverhuld tot uiting in het verhaal *Moos... aussteigen*, dat hij kort voor zijn dood in de bladen van de GPD (Grote Provinciale Dagbladers/Gemeenschappelijke Persdienst) publiceerde. Het is niet opgenomen in de kleine bundel *Ik vergat nog iets te vertellen* die in 1978 was verschenen. Deze korte schets bevat veel informatie over Bens goedstoestand tijdens zijn vele reizen in Duitsland in de jaren '60 (niet, zoals men uit de tekst zou kunnen afleiden, zeer kort na de oorlog) en over zijn contacten met Duitsers van verschillende leeftijdsgroepen. Het onthult iets van zijn worsteling met de vraag, of je van alle Duitsers schuldgevoel mag verwachten. Het is een goed voorbeeld van de wijze waarop de man, die zijn persoonlijke beleving zorgvuldig uit zijn wetenschappelijke werk elimineerde, een geobjectiveerde, min of meer literaire vorm vond om deze toch gestalte te geven. Het verhaal geeft bovendien een indruk van zijn contacten met Duitse studenten. In Hamburg en Frankfurt, zo vertelt hij in deze tekst, was hij als gastspreker uitbundig gevierd. 'Dat was een fijne tijd.'

Omdat dit verhaal alleen is herdrukt in een kleine brochure die na zijn dood het licht zag en niet in de handel is geweest, volgt hier de integrale tekst.

Moos... aussteigen

Kort na de oorlog moest hij vaak voor zijn werk in Duitsland zijn en soms mensen spreken die in de meest afgelegen dorpen woonden. Voor dergelijke gevallen was de auto het gemakkelijkste en meest comfortabele vervoermiddel, maar soms, vooral in de winter, was hij wel genoodzaakt de trein te nemen.

Een groot nadeel vormde vaak het overstappen, soms 's nachts, of het overnachten, omdat een aansluiting pas de volgende morgen mogelijk was. Hij liep dan in kille, lege straatjes, op zoek naar het hotelletje, dat hij van te voren had besteld. Maar soms kon hij het niet vinden of er werd niet opengedaan, ofschoon de bel toch was overgegaan. In zo'n geval bracht de kleine,

onverwarmde stationskamer nog enige uitkomst.

Onze reiziger had dan ook niet zoveel aangename herinneringen aan het 's nachts reizen per trein in Duitsland. Maar er was nog een andere reden waarom hij het reizen per trein zoveel mogelijk vermeed.

Vaak gebeurde het, dat hij, het voorbij glijdende land bekijkend, zich afvroeg of dat ook de route was geweest waarlangs joden en niet-joodse vrienden weggevoerd waren. Eigenlijk stelde hij zich niet zozeer een vraag, waarop een antwoord moest komen, maar was het meer een mijmering. Als hij zich dan weer in de werkelijkheid terugvond, bestudeerde hij wel eens een Duitse kaart om na te gaan, waar de hoofd-route naar toe voer. Maar nooit kreeg hij een antwoord, want hij wist niet waar zijn vrienden heen waren 'gedepoteerd' heette het na de oorlog, een woord dat veel meer de juiste inhoud uitdrukte, dan het in de Duitse tijd kleurloze 'vertrokken'. Alsof zij uit vrije wil de grote reis hadden ondernomen.

Vrijwel bij elke reis in Duitsland kwamen dergelijke gedachten, overpeinzingen, bij hem terug.

En hij nam zich voor: terug in Nederland zou hij proberen iets meer te weten te komen, over de vragen die hem steeds meer kwelden. Hij zou naar een of andere joodse instelling gaan. Die zouden hem zeker kunnen helpen. Bij officiële Nederlandse instanties, zoals de Burgerlijke Stand, hoefde hij niet aan te kloppen. Dat had hij, direkt na de oorlog, al eens geprobeerd; het leek hem toen alsof de lokettist zich beledigd voelde door een dergelijke tot hem gestelde vraag. Hij, de man achter het loket, behandelde, zoals toch duidelijk was aangegeven, 'Paspooften Europa' en niet 'Vertrek en terugkeer joden'? Tenslotte had de Nederlandse overheid, zo zei de ambtenaar, niets met het 'vertrek buitenland' van joden te maken gehad. Misschien zou het Rode Kruis informatie kunnen geven, maar stellig zouden joodse organisaties dat kunnen doen. De Joodse Raad had toch minstens de administratie van de wegvoering voor de Duitsers verzorgd en de directie was toch door twee bekende joden gevoerd? Ze waren zelfs na de oorlog korte tijd door de Nederlandse Justitie gevangen gezet – hoewel weer spoedig vrijgelaten?

Maar er was meer dat aan de ziel van de reiziger knaagde. Want veronderstel eens, dat de joodse organisaties of het Rode Kruis hem precies zouden kunnen zeggen, langs welk traject familie en vrienden waren weggevoerd, zou hij dan nog, al leek hij quasi-rustig, dezelfde route kunnen nemen? Zouden de doden hem niet voortdurend op zijn reis vergezellen en zou hij niet teruggetrokken, stug, of misschien onhebbelijk zijn tegen zijn mede-passagiers die, daar kon je zeker van zijn, niets hadden 'gewusst'? En misschien was dat voor een groot deel van de Duitse medereizigers ook het geval. Er was een jeugd opgegroeid, die inderdaad onkundig en onschuldig was aan hetgeen was geschied. Dat was hem duidelijk gebleken toen hij door de universiteit

van Hamburg uitgenodigd was om daar enkele opvattingen over de grondslagen van hedendaags wetenschappelijk historisch onderzoek te doceren.

Er was grote belangstelling voor geweest en zeker op de avonden dat hij voordrachten hield over de Duitse bezetting in Nederland. Tientallen vragen waren hem door studenten gesteld. Ze waren niet gauw tevreden met sommige antwoorden, maar dat kwam voort uit hun honger naar kennis die de Duitse hoogleraren niet konden stillen. Op zekere avond hadden ze hem meegenomen naar hun 'Studentenklub'; het was overvol en hij sprak ze toe op een tafel staande. Op straat werd hij aangehouden; ze gaven hem een arm en vroegen hem honderd uit. Dat was een fijne tijd, die week in Hamburg. En aan de universiteit in Frankfurt had hij dezelfde ervaringen gehad. Het succes in Hamburg had zich 'herumgesproken'. Hij werd door andere universiteiten en in kleinere kring uitgenodigd.

Veel voelde hij daar niet voor. Maar hij vroeg zich af, of een stugge weigering nu niet verkeerd zou worden begrepen? Zouden deze jongere mensen tegen hun wil zich niet in de hoek van de oude nazi's gedrongen voelen als verwerpelijke individuen? Zou juist daarmee het antisemitisme niet opnieuw gevoed worden? Maar als hij toch zou weigeren, zou hij dan voor de gevolgen moeten terugdeinzen? Het antisemitisme was toch niet te bestrijden door angstig zwijgen? Was het daardoor juist niet altijd brutaler geworden?

Meestal brak de reiziger, wanneer dergelijke tegenstrijdige gevoelens hem de baas dreigden te worden zijn mijmeringen af. Zo deed hij ook, toen hij naar Straubing moest (in Nieder-Bayern gelegen) waar toentertijd zo zegt men, de grootste en strengste gevangenis was. Het was drie uur in de nacht; de reiziger was na veel gewoel in zijn éénpersoons slaapcoupé, toch in slaap gevallen – in een lichte slaap wel te verstaan; dit niet alleen door zijn gepeins, maar ook door het eentonig, op vaste cadans, voortjagen van de trein. Plotse-ling schrok hij wakker – de trein minderde vaart, stotend, af en toe een signaal gevend. De reiziger hield zich steviger vast, naarmate de trein sterker remde. Met een ruk bleef hij staan. De man tilde het stijve gordijntje omhoog en zag een klein stationnetje, zwak verlicht. Hier en daar liepen wat mensen; in de verte hoorde hij de hoorn van de stationschef, gevolgd door een roep, die hij aanvankelijk niet goed verstond. Naarmate de Duitser de coupé naderde, hoorde hij duidelijk wat de man riep – maar hij kon het nauwelijks geloven: 'Moos, aussteigen; aussteigen, Moos' zo klonk het uitgerekt en hol op het toch vrijwel stille perron.

De reiziger trok met een ruk het gordijntje weer naar beneden en controleerde of zijn coupé goed gesloten was. Toen de trein zich weer in beweging zette, zocht hij door een kier van het gordijn of ergens een plaatsnaam aangegeven stond. Inderdaad, hij had goed gehoord. 'Moos', zo was de plaatsnaam.

Bij zijn vrienden Herman en Diet van Amstel

Greetje op ongeveer 60-jarige leeftijd

De reiziger dacht niet meer na. Hij trok het gordijntje weer glad, trok de dekens over zijn klaarwakkere lichaam en nam iets om snel in slaap te vallen. Langzaam dommelde hij weer in slaap, opnieuw op de cadans van de trein. 'Moos', 'Moos-Moos', 'Moos-Moos-Moos', zo ging het 'Immer sneller'. 'Moos, Moos, Moos, Moos'. 'Immer sneller, sneller'.

Er was minstens één mens in de trein die nacht, die onrustig sliep!

De anecdoten waaraan deze mijmering is opgehangen, is vrij dun: de verwarrende klank van 'Moos', in Beieren een veel voorkomende plaatsaanduiding met de betekenis van drassige grond. Men kan zich goed voorstellen, hoe Ben haar heeft aangegrepen voor het vertellen van een mooi verhaal, een navrante grap in de klassieke traditie van de jodenmop. Zo zal hij thuis, met familie en vrienden hebben zitten vertellen, relativerend, met een wegwerpend gebaar, spottende lichtjes in zijn ogen, zijn hoofd een beetje scheef, ietwat provocerend om zijn gehoor stevig in de hand te houden – licht stotterend op de dramatisch daartoe aangewezen momenten. Dat was, zo komt even een beeld naar voren, Ben ten voeten uit. Het blijft echter fantasie, want toen hij het verhaal ging opschrijven in een bewust literair gekozen vorm, kwam er geen zelf-relativering of jiddische humor aan te pas.

Een gedrevene

Het valt niet licht, zich Ben als huisvader voor te stellen. 'Ben was een gedrevene, een uitzonderlijk mens die diepe indruk maakte op allen die hem ontmoetten. Hij gaf zich eerlijk en vertoonde geen confectiegedrag', zo vat Herman Musaph zijn visie op Ben samen. En hij voegt eraan toe: 'Hij was een dromer, maar niet in de zin van een stille, in zichzelf gekeerde dromer. Hij was tegelijkertijd extravert, een dromer die zijn droom uitdraagt. Zo iemand stelt zich voortdurend uiterst kwetsbaar op; hij kan eraan te gronde gaan, maar Ben heeft het gehaald.'

Iemand die zich 'eerlijk geeft', kan wel eens een onoprechte, althans veranderlijke indruk wekken en hij kan aanleiding geven tot sterk uiteenlopende beoordelingen. Hij kan glashelder zijn, wat arrogant of op zijn best neerbuigend lijken. Of hoogst irritabel, iemand die bij een geringe aanleiding in het geweer komt en maximaal reageert. 'Ik sprak over Israëlieten, en daar werd hij toch woedend. 'Jij bent een antisemiet', snauwde hij me toe', vertelt Jacob Zwaan van het RvO. Hij had niet begrepen, dat Ben in Israëlieten een eufemisme

zag en dat alleen al het feit van een eufemisme te gebruiken voor hem gelijk stond aan een belediging. Anderen werden zonder omhaal voor antimarxist of oranje-patriot uitgemaakt. 'En dan vond hij het nog mooi dat hij aan het hof werd gevraagd om Beatrix en Claus voor te lichten over de bezettingstijd', luidt het meesmullende commentaar. Ben met zijn verhalen en zijn oordelen en zijn wisselende stemmingen was een dominerende figuur in gezelschap. 'Het was niet voor alle collega's even gemakkelijk, een man met zo'n uitstraling, zo'n tastbare aanwezigheid, naast zich te hebben', zegt A.J. van der Leeuw.

Het bindende element tussen al deze verschijningsvormen van Ben Sijes is in Musaphs woorden de gedrevenheid die zich niet weet te hullen in beschermend confectiegedrag. Als dit zo is, was de variatie in zijn verschijningsvormen steeds de afspiegeling van een authentieke persoonlijkheidsstructuur. Er is dan geen sprake van aanstellerij of 'hij speelt maar een rol'. Het was, integendeel, steeds een teken van zijn kwetsbare opstelling. Toch heb ik, als correctie op dit beeld, de indruk dat Ben ook heel goed was in het spelen van een rol als het hem zo uitkwam. Dan gebruikte hij die bekende kwetsbare opstelling van hem heel doeltreffend als camouflage, waarachter hij sterker stond dan wie ook vermoedde.

'Greetje was een heldin', zegt Herman Musaph, 'om met zo'n man getrouwd te zijn.' Ben, de gedrevene, was in zijn ogen 'beslist niet rijp voor het huwelijk. Hij was getrouwd met de arbeidersbeweging en later met zijn werk.' Greetje moet een scherp verstand, een bèta-verstand hebben gehad. Zij kwam uit een ontwikkeld arbeidersgezin, zoals je had voordat de arbeiderselite werd afgeroomd door de kans verder te leren. Er werd veel gelezen bij de familie Van der Hulst in Weesp; Gorter kwam bij hen thuis. Ze waren solide SDAP'ers. Greetje, intelligent en kritisch, en onafhankelijk, is het democratisch-socialisme trouw gebleven: 'Ze heeft tot haar dood PvdA gestemd', zegt haar zoon Martin. Ze kon ook heel droog commentaar leveren. 'Zaten we een keer aan het water, waar een stoet van die luxe jachten voorbij kwam varen. Ineens luidde haar commentaar: 'Allemaal gestolde meerwaarde', vertelt een van Bens collega's die alle linkse sympathieën ver van zich werpt. Het bleef een gevleugeld woord. Greetje wilde na de oorlog middelbaar wiskunde studeren, begon ermee, maar gaf de studie op om Ben in zijn werk tot steun te kunnen zijn.

Als huisvader kon Ben opvliegend zijn, streng en hardnekkig. Hij was razend als er onvoldoendes in huis kwamen. Vaak vergat hij de

sfeer van zijn werk te scheiden van die van zijn gezinsleven. 'Ik heb Lages aan het praten gekregen, ik zal jou ook aan het praten krijgen': zo herinnert Theo zich de bejegening van zijn oom en stiefvader, toen er eens op school iets fout gegaan was waarover het kind liever niets zei. Bens zoons genieten dan ook in 1987 zichtbaar wanneer hun de cijferlijsten van hun vader worden voorgelegd...

Deze vader moet heel dominerend aanwezig zijn geweest met zijn verhalen over vroeger, over zijn spannende belevenissen in een voorbij tijdperk. Soms lijkt het, of de kinderen erbij zijn geweest, alsof ze 'alles' van hun vader weten: hoe hij hun moeder voor het eerst ontmoette, hoe hij heeft gestudeerd, waarom hij daarmee opgehouden is, hoe hij bij Verschure heeft gesaboteerd, hoe hij tijdens de Februaristaking zijn makers heeft toegesproken, hoe hij professor Posthumus heeft leren kennen: voor alles lijkt een pasklare formule te bestaan. Maar helaas - of gelukkig - pasklaar is het leven nu eenmaal zelden of nooit.

'Mijn vader hield ervan, sterke verhalen te vertellen, maar als we onder elkaar waren, prikte m'n moeder ze wel door', vertelt Martin. 'Als er daarentegen vreemden op visite waren, was ze redelijk solidair. Wanneer het uit de hand liep, ging ze koffie zetten.' Tegenover de dominerende aanwezigheid van Ben, de prater, richtte Greetje haar energie op het huishouden. Alles moest vlekkeloos verlopen, zij moest alles in de hand hebben - zo leeft het bij de jongens voort. Zij had nu eenmaal een neiging tot perfectionisme. Dat kon tot spanningen leiden. Er mocht in huis niets gebeuren zonder dat zij het wist. Haar gezondheid was de laatste jaren van haar leven zwak, extra ondermijnd door zware geneesmiddelen. Zo beet ze zich in het huishouden vast. 'Het was dan wel eens goed voor het gezin, dat Ben verscheidene malen langdurig ziek was', zegt Simon Speijer. 'Alles kwam dan tot rust. Ben was op een bepaalde manier ook heel huiselijk. Hij was dan de spil waar alles om draaide en hij werd vertroeteld, dat was heel erg aan hem besteed.' Ben had chronische bronchitis, soms angina, hij lag maanden met ischias en met een hernia en hij was in 1965 en 1967 ernstig overspannen. De impliciete suggestie in Simons opmerking, dat Bens langdurige ziektes voor een deel van psychosomatische aard waren, wordt ook door andere kennissen van Ben gedaan. Zij houden daarom niet minder van hem.

Ben en Greetje waren twee sterke persoonlijkheden, eigenlijk vechtersnaturen. De spanningen in het huwelijk kwamen voort uit de botsing van de twee heftige karakters, maar ook uit concrete aanlei-

dingen: geld en vrouwengeschiedenissen. Geldgebrek... wie had er nu een gat in zijn hand? Gaf Greetje te veel ineens uit – dure boodschappen, dure mantelpakjes – wanneer ze gedeprimeerd was, of was het Ben, die ‘echt raar met geld omging’, zoals Diet van Amstel (die we verderop in dit hoofdstuk nog zullen ontmoeten) zegt? Het moet, zo niet alleen dan toch mede, dit laatste zijn geweest. Ben had beslist geen onemotionele, volwassen houding tegenover geld. Dit hoorde bij zijn stug vastgehouden radencommunistische opvattingen. Geld en, nog erger, rente, móchten helemaal niet. Hij kon er maar niet aan wennen, dat deze begrippen nu eenmaal een rol in het leven spelen.

Vrouwengeschiedenissen, daar had Greetje een hekel aan, ook al waren ze voorlopig telkens weer van voorbijgaande aard. Ben en Greetje – een begrip voor tallozen in Amsterdam en daarbuiten, van Galamadammen tot Wenen. Twee mensen, die het niet zonder elkaar konden stellen, maar die niet bepaald het harmoniemodel vertegenwoordigden. De buitenwacht merkte weinig of niets van conflicten. Er was veel aanloop in dat gezin.

De Zacharias Jansestraat

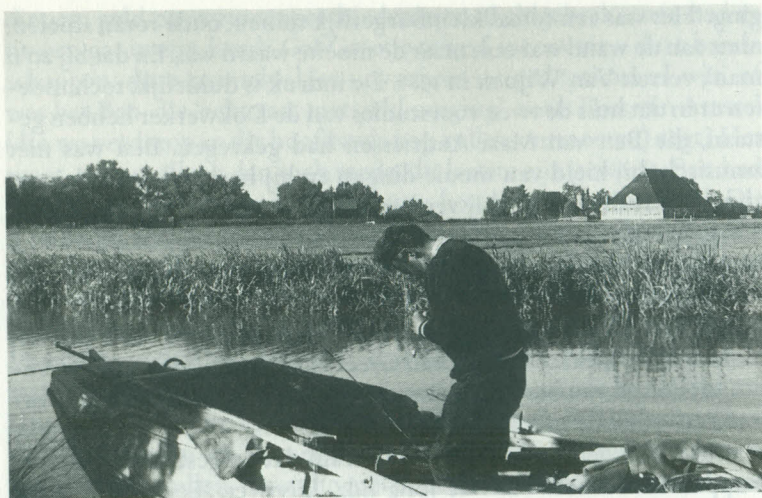
De langste periode van hun huwelijk, van 26 juni 1955 af, hebben Ben en Greetje gewoond in de Zacharias Jansestraat, nummer 19-huis. Deze kleine zijstraat van de Middenlaan, even buiten de Ringdijk, dateert uit 1900 en behoorde voor de annexatie door Amsterdam in 1922 tot de gemeente Watergraafsmeer. Zij heette toen Paul Krugerstraat en moest worden omgedoopt omdat er in Amsterdam al een Krugerstraat was. ‘Een triest straatje, onmogelijk, hoe kon hij het daar uithouden’, volgens sommige bezoekers; anderen zagen het anders. Het is een straat van ietwat dorpse chic met leuke ouderwetse huizen, ongelijk van hoogte, voorzien van souterrain, balkons en versierde gevels. Ben moet het wel een ‘arcadisch buurtje’ hebben gevonden. Hij was er de buurman van mr. A.B. Roosjen, vooraanstaand antirevolutionair politicus, met wie hij het goed kon vinden. Daar sprak hij graag over (wat wel weer tot meesmulende kritiek kon leiden). Wie weet: de Zacharias Jansestraat als late echo van wat eens de Nieuwe Kerkstraat voor hem was geweest.

Harry van Wijnen, destijds redacteur van *Het Parool*, bezocht hem hier rond 1975. Hij had Ben opgebeld om hem te vragen eens voor de krant te schrijven, waarop Ben had gezegd: ‘Schrijven kan ik niet, daarvoor heb ik te veel aan mijn hoofd, maar ik wil je wel eens leren kennen.’ Voor de journalist een kostbaar contact, dus Van Wijnen

ging. ‘Het was een totaal kleinburgerlijk milieu, oude rotan stoelen, niets aan de wand wat ook maar de moeite waard was. En dat bij zo’n man’, vertelt Van Wijnen in 1988. De indruk is duidelijk; toch moesten er in dat huis de twee voorstudies van de Dokwerker hebben gestaan, die Ben van Mari Andriessen had gekregen. Ben was niet amusisch, hij hield van mooie dingen en hij herkende ze ook, zegt zijn zoon Ruben, maar hij verdiepte zich er niet in. Hij was dol op Chagall, een reproductie van de *Violist op het dak* hing aan de wand. De jongens hadden natuurlijk grammofonplaten, en dan kwam de vader luisteren. Pink Floyd vond hij prachtig en hij hield van jazzplaten met Charles Mingus en Miles Davis. Hij hield ook van het harmonische abstracte werk van Greet van Amstel, zijn oude vriendin uit de tijd van het radencommunisme, die Auschwitz had overleefd en trouwde met de schilder Willy Boers.

Ben had zich genesteld in het souterrain dat volgestouwd was met mappen en boeken. Frits de Jong Edz. hierover: ‘Eerst werd je bij Greetje ontvangen, lief en hartelijk, en je moest naschen volgens gastvrije joodse traditie. Daarna ging je met Ben naar zijn kamer en daar voelde hij zich pas echt thuis, meer dan in zijn werkkamer op het Instituut. Daar ontbloede hij helemaal.’ Een enkel huiselijk tafereel doemt uit de herinneringen op. Soms had Ben urenlang zitten schrijven. Dan kwam hij na een tijd de huiskamer binnen en wilde voorlezen wat hij had geschreven. De anderen luisterden vol aandacht, waarschijnlijk ook vol eerbied. Greetje was geïnteresseerd, zij wist waarmee hij bezig was en wilde er deel aan hebben. Na het voorlezen kon zij dan onverbloemde kritiek leveren. Martin vertelt: ‘Dan zag je dat hij geraakt was, teleurgesteld. Hij pakte zijn papieren bij elkaar en je hoorde hem over de trap sloffen. Tenslotte kwam hij weer binnen en las een nieuwe versie van zijn tekst voor met de vraag: is het zó goed?’ Martin voegt eraan toe: ‘Mijn vader was goed toegankelijk voor kritiek.’

Een kritisch verstand op de achtergrond, iets beters kon Ben zich niet wensen. Zijn neiging tot uitweiden over bijzaken, zijn te grote gehechtheid aan de bron, zijn stijve woordkeus, waardoor het moeilijk werd uit de details het beeld samen te stellen: het waren gebreken waarover Greetje haar licht kon laten schijnen. Kon Greetje haar man volgen in een carrière die hem van geschoold arbeider deed opklimmen tot gesprekspartner van hoogleraren, rechters en ministers en die hem als voorlichter over de publieke opinie tot aan het hof zou brengen? Er is maar een enkeling onder hen die het gezin hebben gekend, die bij deze vraag skeptisch kijkt. Het kan wel

In Galamadammen

Ben en Greetje

moeilijk zijn geweest, maar Greetje was heel zelfbewust. Of dit aspect van hun leven tot vervreemding in het huwelijk heeft geleid, is niet duidelijk. Allen die men over Greetje spreekt, zijn het op dit punt eens: zij heeft Ben gestimuleerd om de taken die hem werden aangeboden, op te pakken. Zij heeft hem in de uitvoering daarvan gesteund. Ook toen hij eind jaren zestig over moeilijke, politiek gevoelige kwesties moest rapporteren, was haar invloed consequent. 'Greetje', verklaart Simon Wiesenthal, 'hat zu Ben gesagt, du, tue was du mit deinem Gewissen verantworten kannst. Ich steh zu dir, genau wie arm wir werden.'

De moeilijke emotionaliteit

Wat het verwerken van kritiek betreft bestaat er een getuigenis, dat nog een ander licht werpt op Bens barokke persoonlijkheid. Dr N.K.C.A. in 't Veld kreeg eens een concept voor een lezing van Ben met het verzoek dit kritisch te lezen. De tekst stond zo vol vooroordelen, generalisaties, onjuistheden en ongemotiveerde conclusies, dat In 't Veld zei: 'Ben, dit gaat echt niet, er deugt geen syllabe van.' In 1987 herinnert In 't Veld zich, dat Ben zonder meer, voetstoots toegaf. Hij haalde de onzin eruit en schreef de pregnante en sobere tekst *Enkele opmerkingen over de positie van de joden tijdens de tweede wereldoorlog in bezet Nederland*, die bestemd was voor een Yad Vashem-conferentie te Jeruzalem in april 1974.² 'Je kan niet zeggen dat ik hem heb gecorrigeerd', zegt In 't Veld. 'Hij gaf mij de indruk of hij er maar wat op los had geschreven. Zodra hij mijn afwijzing bespeurde, viel hij in het andere spoor, waarop hij een goed stuk kon maken.'

De episode doet denken aan het beeld van een gedrevene, die in eerste aanleg hals over de kop in een onderwerp springt – zoals hij dat ook in gezelschap kon doen, lekker onbeheerst, snel generaliseren, pakkende conclusies op tafel gooien. Hij zal dit wel van zichzelf hebben geweten en de duw hebben uitgelokt, die hem in zijn sobere stijl terugduwde.

In 't Veld contrasteert zijn ervaring met Ben met de wijze waarop Loe de Jong reageert. Als medewerker van het RvO voorziet hij de typoscripten van Loe de Jong sinds de aanvang – dus van vóór 1969 – van kritische notities. 'Soms neemt Loe mijn opmerkingen over, soms is hij eigenwijs en zegt: nee, ik zie het zó en zo laat ik het. Dat is redelijk.' Loe en Ben contrasteerden sterk. Ben was extravert in de omgang en sober op het droge af in zijn werk. Loe is niet erg uitbundig in de persoonlijke omgang, maar in zijn werk wil er nog wel eens

een zonsondergang worden ingelast, die historisch niet onwrikbaar vaststaat.

Over Bens ambivalente gevoelens ten opzichte van Loe de Jong wordt veel gesproken. Hij kon tegen derden enorm op Loe foeteren. Op die typisch 'complotterende manier van hem', zegt prof. dr M.C. Brands, kwam hij binnen, fluisterend in de trant van 'nou moet ik je toch voor ik het vergeet nog iets vertellen', graag met de houding van 'ouwe makkers' - en dan kwamen de bezwaren tegen Loe. Over de wijze waarop deze leiding gaf aan het RvO, over Loe's grote geschiedwerk of over iets wat Loe nu weer had uitgehaald, een verklaring die hij had afgelegd of wat dan ook. 'En heb je dat nu met hem besproken?' vroeg Maarten Brands dan, die wist dat Loe bereid was naar Ben te luisteren en zijn raad ter harte te nemen. 'Eh, nee, nou nee, eh, dat kan je toch niet zomaar zeggen', was het antwoord en het leek of de bezwaren in het niets verdampten. Daarna kwamen de klachten over zijn gezondheid, over zijn geldgebrek... het was haast een ritueel. 'Het lijkt, als ik het zo vertel, vervelend, maar dat was het niet, je kon ondertussen geweldig lachen en het was natuurlijk aldoor Ben, die aan het woord was...' Maarten Brands ziet Ben in die omstandigheden als een kleine jongen, die een sterk gezag zoekt, waarnaar hij zich richt, terwijl hij ertegen kan sputteren.

Dertien januari 1950 was de officiële datum, waarop het bestuur van het RvO opdracht gaf aan Jacques Presser, de geschiedenis van de joden tijdens de bezetting te schrijven. Presser was toen hoogleraar aan de politiek-sociale faculteit van de Gemeente-universiteit Amsterdam. Loe de Jong bood zijn geliefde oud-leraar van het Vossiusgymnasium gastvrijheid aan in het Instituut waar hij zich nestelde in het beroemde kleine kamertje naast de bibliotheek. Daar zaten ze nu in één gebouw: Presser van 1899, Ben van 1908, Loe de Jong van 1914. Drie historici met de gelijksoortige achtergrond van arme joodse gezinnen, opgenomen in de grote assimilatiebeweging van het begin van de twintigste eeuw, links, ongodsdienstig en van verschillende socialistische denominatie; drie, die de oorlog elk op een andere wijze hadden overleefd, elk belast met zijn eigen specifieke trauma's, schuldgevoelens; alle drie bezig met dezelfde stof en elk met een totaal verschillende methode en stijl. In hun werk hadden ze wel één ding gemeen, volgens de ongeschreven wet van het RvO: ze schreven hun boeken met de hand. De stafleden van het RvO typten alles uit, en dat leverde vaak nog nuttige kritiek op. Een levensbeschrijving van Loe de Jong en een geschiedenis van het

RvO zouden waarschijnlijk aan het licht brengen, hoeveel het onwrikbare zelfvertrouwen van Loe de Jong voor zijn twee oudere collega's heeft betekend: zijn eerste deel, *Voorspel*, kwam pas in 1969 uit, toen Ben en Presser hun grote werken al achter de rug hadden; en hoeveel tijd en toewijding Loe aan zijn twee oudere collega's heeft gependeed. Maar dat driemanschap, die drie, men mag toch wel zeggen broeders in liefde en ergernis, vormen net als een huwelijk een haast ondoordringbare, dichte doos. Wie zal de wederzijdse beïnvloeding van deze drie zo diep verwante en zo diep tegengestelde naturen ontwarren? Niemand die na ons komt, zal beseffen wat ikzelf, en met mij velen die de buitenwacht vormden, beseffen als we langs de Herengracht fietsten: daar zitten die drie, die ons wereldbeeld zo beslissend hebben beïnvloed, elk zich wijgend aan zijn al te zware taak de ondergang van de eigen familie, de eigen groep, gebeurtenissen die onbegrijpelijk zijn, in begrijpelijke taal vast te leggen.

Over de persoonlijke contacten tussen Ben en Presser was mij weinig of niets bekend. Ze moeten er zijn geweest, maar was het te verwachten dat die twee zo goed met elkaar konden opschieten, dat je van echte contacten kon spreken? Ben brandde ieder persoonlijk detail uit zijn werk weg, Presser was boordevol van zijn ego, het ligt als een schittering over elke bladzijde die hij schreef. En zou Ben het Presser hebben kunnen vergeven, dat deze zijn trouw aan het Russische communisme nooit wilde opgeven? Presser stierf in 1970, kort nadat Philo Bregstein zijn film over hem had voltooid. Toen Bregstein vijf jaar later de film *Op zoek naar Joods Amsterdam* maakte, vroeg hij Ben heel nadrukkelijk naar zijn herinneringen aan Presser. Bregstein vertelde Ben over de belangrijke rol die *Ondergang* in zijn leven had gespeeld: 'Want toen ik *Ondergang* las, was dat het moment dat ik, als halfjood, mij bewust ben geworden van mijn eigen achtergrond... Ik wou u vragen, wat is uw herinnering aan die periode dat u met Presser aan dat boek heeft meegewerkt...' Bens antwoord op deze vraag zegt veel over Presser en - aanvankelijk - weinig over Ben: 'Ja, in het kort komt het hierop neer. Presser werd door het hele Instituut ondersteund in zijn werk. Allerlei mensen hebben hem regelmatig van materiaal voorzien. Als hij erom vroeg en ook als hij er niet om vroeg. En zo heb ik dus ook vaak aan Jacques materiaal geleverd, precies hetzelfde als andere collega's. Maar toch was er ook wel een zekere persoonlijke relatie tussen Jacques en mij. Jacques had het heel erg moeilijk bij het schrijven van dat boek, en ik

heb menig uur met hem zitten praten, niet zozeer over de problematiek en de methodiek hè, van het onderzoek en van het schrijven, als wel over de emotionele krachten die in hem werkzaam waren en die het hem moeilijk maakten om het boek te kunnen schrijven. Hij heeft vreselijke tijden meegemaakt. Hij heeft vreselijk geleden. Eén keer heeft hij, eigenlijk in een bui waarin ik het ergste vreesde, tegen mij gezegd, 'Ik ben geen historicus meer, ik kan het niet meer. Het loopt helemaal door elkaar bij me. Ik weet niet wat ik doen moet en ik geef het terug.' Nou, ik heb toen met hem gesproken en... heel lang met hem gesproken op het kleine kamertje dat al mijn collega's wel kennen, wel twee, twee en half uur lang. Het einde van dat gesprek, enfin, ik ben dus weggegaan, en ik ging naar m'n eigen kamer. En na ongeveer een uur, anderhalf uur, ging Jacques weg. Het was kwart over drie en hij legde een envelop bij me neer en hij zei, die moet je over anderhalf uur, als je zelf weggaat, openmaken. Om redenen die nu niet ter zake zijn heb ik die brief niet anderhalf uur laten liggen, maar hem meteen opengemaakt. Het was geen brief, het was een gedicht waarin hij toch zichzelf kracht gaf en meende dat hij het werk toch tot een goed einde kon brengen. Ik heb hem toen een brief geschreven en daarop is een zekere correspondentie gevolgd. Dit staat dus buiten het regelmatig doorpraten van problemen, het analyseren van brieven, de interne kritiek en de externe kritiek die je geeft. Dat vond tussen ons plaats, gekruid met moppen, terwijl je daarna over de ergste ellende moest spreken.

Maar aldoor was het zo, dat we in de gaten hielden, hoe blijven we zo duidelijk en scherp mogelijk denken en waar maken we denkfouten, waar laten we de gevoelens prevaleren boven de feiten... Er bestond tussen Jacques en mij een heel nauwe samenwerking. En ik mag wel zeggen, we hielden van elkaar. Dat mag ik rustig zeggen.' Bregstein: 'Voor mijn gevoel was u de figuur die qua achtergrond, politiek denken, en ook ten opzichte van het jodendom, het meest verwant met Presser was.' Sijes: 'Ja, dat heeft hij eens een keer, niet zo precies, maar toch wel ongeveer zo in het openbaar gezegd, toen zijn boek *Ondergang* aan het personeel werd uitgereikt.'

Het citaat onthult de wijze, waarop Ben probeert emotionele zaken nuchter te rapporteren. Maar zo nuchter was hij niet, of hij heeft wel gauw die brief opengemaakt, geschokt als hij was door de kracht van Pressers wanhoop. En op het laatst geeft hij toe, dat er een grote affectie tussen hen beiden bestond, ja, dat Presser hem eens in het openbaar een heel hartelijk compliment heeft gemaakt. Bregstein

heeft er wel iets voor moeten doen, voordat Ben deze zinnen aan zijn bandrecorder toevertrouwde.

Een bijzondere plaats in Bens leven werd ingenomen door Peter Rijser, zijn medewerker op het Instituut van kort voor 1960 tot zijn dood in 1971. Peter heeft Ben geholpen bij het onderzoek naar Rajakowitsch en later bij het opstellen van de Lijst-Sijes, een lijst van nog op te sporen oorlogsmisdadigers. Hij was in vele opzichten Bens tegendeel, introvert, dichterlijk en van een brede eruditie. Zijn taak bestond uit het lezen, uitkammen, analyseren en interpreteren van dossiers uit de bezettingstijd. Hij moet zwaar hebben geleden onder de gruwelijkheid van vele stukken, zoals ooggetuigenverslagen uit de concentratiekampen. Dat blijkt uit herinneringen van mensen uit zijn omgeving; het blijkt ook uit wat Ben over Peter heeft geschreven in *Ik vergat nog iets te vertellen*. Er moet een diepe genegenheid tussen hen hebben bestaan, een soort vader-zoon-verhouding, al was vijftien jaar leeftijdsverschil daarvoor eigenlijk iets te weinig. Het werk van een assistent blijft nu eenmaal in het verborgene en bovendien was Ben van nature geneigd op de voorgrond te treden. Peter heeft volgens collega's weinig verweer gehad tegen Bens dominerende persoonlijkheid. 'Ik bespeur een soort wrok in mezelf tegen Ben', zegt een van de collega's. 'En dat zit hem in zijn houding tegenover Peter. Hij deed maar aldoor of hij die goede aardige beschermer van Peter was, maar hij wàs dat niet.'

Waarschijnlijk is deze wrok ongerechtvaardigd, omdat de kloof tussen deze twee emotionele figuren nu eenmaal onvermijdelijk uit de situatie voortkwam. Ben heeft wel degelijk Peter Rijser telkens als hij dat kon, genoemd. In zijn inaugurele rede te Leiden in januari 1970 heeft hij Peter uitdrukkelijk bedankt voor zijn steun bij onderzoekingen 'zo aangrijpend en diep emotioneel van aard'. Zijn te vroege dood heeft hem het herdenkingsstuk in het literaire bundeltje in de pen gegeven. Hierin geeft Ben uiting aan het gevoel dat hij tegenover Peter tekort geschoten is door zich niet genoeg voor hem open te stellen. 'Ben was eerezuchtig, maar hij had een geweten en daarom vind ik hem toch de moeite waard', zegt iemand die Peter zeer na heeft gestaan. Ook hier een rest van wrok of op zijn minst onvrede. Maar hoe had Ben, die zelf voortdurend op zoek was naar een klankbord, op zijn beurt als klankbord kunnen fungeren voor iemand die een vergelijkbaar probleem had? Die twee mensen, elk met zijn eigen probleem, liepen parallel, konden elkaar niet ontmoeten, elkaar niet tot steun zijn.

Vissen

Een man als Ben mag dan ongeschikt lijken voor huwelijk en vaderschap – getrouwd met zijn werk, altijd bezig, korzelig, ongeduldig en opvliegend, en vaak afwezig –, hij kan niet anders dan een fascinerende vader zijn geweest, al was het alleen maar doordat je als kind zo'n man van nabij leerde kennen. Daarvan hebben de beide zonen bij Bens begrafenis getuigd, en dat was meer dan een verplichte hulde. De jongens gingen soms een van beiden mee uit vissen. Hetzij bij Nigtevecht, waar Martin van Ben te horen kreeg, hoe dat oude fort bij de Hollandse Waterlinie bewapend was geweest; hetzij in Galamadammen waar hij Ruben mee naar toe nam, of waar dan ook. Vissen, wat is dat voor een sport? Kameraden uit de raden-communistische beweging trekken verbaasd de wenkbrauwen op. Maar dat zegt niets, dat doen ze immers ook bij Bens reserve-officierschap en bij bepaalde elementen uit zijn latere carrière zoals bezoeken aan het hof. Vissen is een sport die niets hoeft te kosten, dat kan je doen met een stok, een touwtje en een speld aan de kade van elke gracht. Ben zal al van klein kind af gevestigd hebben. Op de vraag die hem wel eens plagend werd gesteld: 'En, Ben, moet je je niet aan de politieke analyse wijden?' kon hij licht grommend antwoorden: 'Nee hoor, deze maatschappij is de mijne niet.' 'En daarmee gaf hij zichzelf verlof om als een brave burgerman het weekeinde te gaan vissen in Galamadammen', concludeert Hans Daudt, die niet ver van Galamadammen een weekendhuisje heeft.

Sinds de jaren zestig ging hij vaak vissen met Henk Kolb, de journalist die zo'n groot aandeel heeft gehad in het opsporen van oorlogsmisdadigers en die hem tot grote morele steun was geweest bij het volhouden van deze strijd. Kolb, 23 jaar jonger dan Ben, kwam hem afhalen in de Zacharias Jansestraat, 's ochtends om zeven uur. Greetje had boterhammen klaargezet, Ben kookte voor zichzelf haver-moutpap. Tot de proviand hoorde onveranderlijk een plat flesje waarin vitaminepillen hadden gezeten, een davitamonflesje vol cognac; 'daar mocht ik ook wel een slok uit nemen, maar geen al te grote slok', zegt Henk Kolb. Als ze op hun stekkie zaten, kon Ben eindeloos priegelen voor hij zijn lijn uitgooide. 'Hij had speciaal plezier in dat langdurig voorbereidende werk. Zo zat hij ook met zijn documenten, zijn manuscripten. Hij liet de dingen niet te vroeg los.' Rie Speijer, die met haar man Simon wel eens meeging op zo'n visuitstapje, kan er nog om lachen. 'Het was niet om aan te zien, dat gedoe met die haak en die wormen. Hij kwam gewoon zo'n hele dag niet aan het echte vissen toe!'

Een keer voer Ben met weer andere vrienden de Nieuwkoopse plas-sen op, en daar zag hij dat zijn geliefde stekkie door vreemden was ingenomen. Riep hij van ver over het water: 'Hédaar, vangen jullie wat?' Waarop het antwoord, zoals meestal onder vissers, luidde: 'Nee hoor, het is niets gedaan.' En dan Ben weer: 'Ha, dat is juist wat ik zoek!' Die mensen schrokken. Ze dachten dat ze op een heel verkeerde plek zaten en zochten iets anders, zodat Ben toch doodge-moedereerd op zijn eigen plek kon gaan vissen.

Tijdens een lang weekeinde in Galamadammen hield Ben er ook van, verboden dingen te doen. Hij ging bijvoorbeeld illegaal vislijntjes uitzetten, waar overigens nooit vis mee gevangen werd. Ben kon jongensachtig baldadig zijn, vooral als ze met een paar meer waren. Dan werd met plastic zakken vol water naar elkaars hoofd gegooid, zodat ze openbarstten. Daar, aan het water en in de weilanden, was Ben het allermeeft ontspannen en onbezorgd.

Vissen wilde hij altijd en overal. In september 1969 schreef hij aan Greetje uit Belgrado, waar hij een congres bijwoonde: 'Nog gauw een brief aan jou voor ik naar Wenen ga. Vandaag heb ik pas voor het eerst wat kunnen uitblazen. Vanmorgen was ik om vijf uur wakker, opgestaan en ben gaan vissen. Om zes uur zat ik in de bus, een echte Jan Boezeroenbus, allemaal arbeiders in overall, lang niet heel!... Gevangen heb ik niets, maar een goddelijke ochtend gehad...' Op de terugreis zou hij in Wenen bij de Wiesenthals logeren. '*Ben war salopp*', zegt mevrouw Wiesenthal; dat is nonchalant, het tegendeel van formeel. In Wenen is dat een opvallende eigenschap. Ben was nauwelijks in huis, of er lagen kranten op de vloer, opengeslagen boeken op alle tafels, vistuig in de gang. Cylla Wiesenthal is wel het een en ander gewend en liet niet blijken door Bens gedrag ge-choqueerd te zijn, maar ze heeft het wel onthouden, en het tekent hoe Ben zich bij de Wiesenthals thuis voelde. Simon was er niet en Ben vroeg zijn gastvrouw waar hij in Wenen kon gaan vissen. Dat wist Cylla ook niet, en daarom heeft ze dan maar samen met Ben een taxi genomen en de chauffeur gevraagd, hen naar een goed viswater te brengen. Wat dat vissen betreft, was Ben niet *salopp*, dat zette hij door.

Ben zou zichzelf niet geweest zijn, als er met dat vissen niet nog iets geheimzinnigs aan de hand was ook. Collega's en kennissen weten dat hij er niet weinig trots op was, lid te zijn van de *Club der Honderd*, een gezelschap van 'visgrage artiesten en intellectuelen, van gewone jongens en leden van de Raad van State en andere notabelen', zoals wordt verteld. Dit genootschap is in 1954 opgericht door J.C. -

'Cootje' - van Hoorn, die een zaak in hengelsportartikelen te Amsterdam drijft. Ben was er geïntroduceerd door zijn politieke geestverwant Bernard Verduin. Het was een hele eer. Het getal honderd werd als magische grens voor het aantal leden gehanteerd. Bij het vissen hoorde gezellig samenzijn, eten en drinken. De administratie van de *Club der Honderd* kan niet aangeven, wanneer Ben lid geworden is. Eric Verduin te Almere meent dat zijn oom Bernard en Ben Sijes - 'de twee Bennen' - het op een goed moment wel voor gezien hielden. De legende bleef om Ben heen hangen. 'Hij sprak met welbehagen over al die advocaten en notarissen', klinkt de kritiek op het RvO.

Vriendschap

Lachen, zei Ben tegen Jetske Spanjer, dat deed hij graag. En dat heeft hij veel gedaan. Met Maurits Dekker, met de journalisten tijdens de processen, wanneer ze in een ver, vreemd land, op elkaars gezelschap aangewezen waren, en met Simon Wiesenthal. 'Die twee konden echt uren *Witze erzählen*', zegt Martin. Wiesenthal, afkomstig uit het grensgebied van Poolse, Duitse en Russische overheersing, heeft niet alleen legio jodenmoppen, maar vooral ook Stalin en Brezjnev-moppen ter beschikking.

Ben had een talent voor vriendschap. Lachen en, wat daarbij hoort, huilen, in die combinatie heeft misschien alleen Simon Speijer, de oudste van alle vrienden, het met Ben beleefd. 'Wij hadden de gewoonte zaterdagochtend samen de stad in te gaan. Dan struinden we wat door de boekwinkels, we aten een broodje en we lachten natuurlijk. Dan vertelde Ben ontzettend veel, juist ook intieme dingen. Hij zat nogal eens in de problemen.' Ging de telefoon in huize Speijer: 'Simon, ik weet me geen raad. Simon, je moet onmiddellijk komen.' Het waren problemen over vrouwen, over geld en over de gezondheid. Ben leunde zwaar op zijn vrienden, maar hij gaf er veel voor terug. Hij kon zich ook uitsloven voor hen, die hij eenmaal als zijn vrienden had aanvaard. Toen Jan Appel, die al sinds 1927 illegaal in Nederland verbleef, na de oorlog een verkeersongeluk kreeg en in een ziekenhuis belandde, kwam natuurlijk zijn illegale status aan het licht. Jan werd gearresteerd, kwam in een cel terecht en verwachtte niet anders dan te worden uitgewezen. Echter, Lea Berreklouw, met wie hij toen al samenwoonde, greep in en mobiliseerde alle oude vrienden. Ben liet haar niet in de steek. Met hulp van verklaringen en handtekeningen van mensen uit het voormalig verzet slaagde hij erin, justitie ervan te overtuigen dat Jan Appel een mo-

reel recht had op een verblijfsvergunning. Jan Appel kreeg na twintig jaar illegaal verblijf legale Nederlandse papieren. Lea en Jan konden trouwen.

In 1967 was Ben in München om het proces tegen Harster, Zöpf en Slottke bij te wonen. Hij wilde er wel eens tussen uit, iets van de mooie omgeving zien, maar zoveel geld dat ze een auto konden huren had Ben noch Henk Kolb, die als journalist toch over een heel wat ruimere onkostenvergoeding kon beschikken dan rijksambtenaar Sijes. Radioverslaggever Henk van Stipriaan had echter iets dat toen nog heel nieuw was, een *credit card*, en daarmee werd een auto gehuurd. 'Kortom, we komen daar op een prachtig punt bij zo'n luxueus *Kurhotel*', vertelt Henk Kolb. 'Daar zaten we aan een tafeltje en dan was het met Ben puur lachen, de ene grol na de andere. Daarbij hielden we ons niet bescheiden stil, dat paste niet bij de aanleiding waarvoor we in München waren. Er lagen een heleboel rijke Duitsers in ligstoelen op het terras voor onze tafel en die keken bij ieder lachsalvo verstoord om. Dat ging zo door, tot er één opstond, die met stentorstem gebiedend riep: '*Von eins bis drei schlafen!*' Dat was wel voldoende, we zijn afgedropen. En we hadden er een gevlugeld woord bij.'

Henk Kolb spreekt van een gevoel voor Ben als voor een vader. Ook Renate Rubinstein noemt dit woord in een brief die nog nader ter sprake zal komen: 'Ik beschouwde hem meer als een soort vader'. Vaders dwingen niet alleen respect af, ze mogen ook onhandig zijn en een beroep op je hulpvaardigheid doen. Ben riep geschakeerde gevoelens bij zijn vrienden op: 'Hij had iets jongens-achtigs, dat mij vertederde', schrijft Renate Rubinstein in een andere brief.

Ben de revolutionair, Ben de wetenschapper en Ben de ambtenaar met hoge opdrachten... hoe ging dat samen? Hij had zo zijn eigen paadjes die hij bewandelde net als met die illegale vislijnen. Hij behield zijn eigen wetten die niet strookten met voorspelbaar confectiegedrag. Soms reageerde hij met een blanco onschuld die als hoogmoed werd ervaren. 'Kan ik het materiaal terugkrijgen om het weer op te ruimen?' vroeg Jaap Zwaan, de archivaris van het RvO, na voltooiing van *De arbeidsinzet*. 'Ach', zei Ben, en hij was zo *salopp* als hij maar zijn kon, 'gooi die rommel maar weg, ik heb er toch al over geschreven.' Een teken van wereldvreemdheid, dat op het Instituut niet gauw wordt vergeten.

Met zijn vrienden van de pers speelde hij een andere rol. Wanneer hij op de hoogte was van supergeheime zaken die op het RvO speelden, en hij vond dat daar wel eens iets van in de krant mocht komen,

zocht hij contact met 'zijn' journalisten – zoals Jan van Beek, Hans Jacobs, Henk Kolb, Henk van Stipriaan en Harry van Wijnen. Misschien dacht hij dat hij door de pers te bespelen een of andere regering 'onder druk' kon zetten. De journalisten voelden vriendschap voor hem en bovendien was hij een bron die op een dag nog wel eens echt groot nieuws kon hebben.

Vrouwen

Ben was voor vrouwen een spannende man. Met die ongetemde kuif, met ogen, droevig of geamuseerd, waarin de meest roekeloze lichtjes konden opflakkeren en die in korte tijd een scala van expressies konden doorlopen. En praten kon hij, met die lichte hapering, rest van het vroegere stotteren. 'Hij kon vrouwen zó van de kaart praten', zegt Henk Kolb. 'Kon', maar deed hij het ook? Op deze vraag, bij herhaling tijdens ons 'praten over Ben' gesteld, reageerden de vrouwen niet zelden met een glimlach, geamuseerd, met binnenpret, geheimzinnig – een glimlach die alles en niets zei, want wie zal uitspreken waar de grens lag? Zeker, Ben had oog voor vrouwen. 'Hij was een leuke, aantrekkelijke persoonlijkheid, hij lette op je', zegt een van zijn vroegere medewerksters. 'Hij zocht graag vrouwen om tegen te praten. En hij had een heel duidelijk gevoel voor het bijzondere in mensen, dus ook in de vrouw met wie hij sprak. Wat je noemt een charmeur.' Maar, zo gaat zij verder, er streeden twee neigingen in hem. 'Er was aan de ene kant de brave burgerman met een conventioneel gezinsleven dat naar buiten toe onbeschadigd moet lijken – en daartegenover was er het temperament van de artiest, de barokke mens. Dat eerste aspect was toch het sterkste.' Vrouwengeschiedenissen, zoals over mannen worden verteld, deden over Ben niet de ronde, wat betekent, dat ze er òf niet waren, òf goed verborgen waren gebleven. Op den duur bleven ze voor de onderzoeker natuurlijk niet verborgen. Hier staan de opvattingen tegenover elkaar. Aan de ene kant een uitspraak van een naaste medewerker op het RvO: 'Als ze beweren dat Ben stapels vriendinnen heeft gehad, moeten ze eerst maar eens met feiten en namen aankomen.' Aan de andere kant staan de herinneringen van de journalisten met wie Ben zo graag optrok, in wier gezelschap hij zich zo heerlijk kon ontspannen. Voor hen is het helemaal geen vraag, of er vrouwengeschiedenissen waren. Ze waren er bij de vleet. 'En zonder omwegen. Hij ging recht op z'n doel af en maakte een vrouw die hem beviel duidelijk dat er onmiddellijk zaken konden worden gedaan', zegt één van de journalisten. Een andere journalist, Harry van

Wijnen, heeft merkwaardige herinneringen aan zijn eerste ontmoeting met Ben, in 1975. Ben begon in dat gesprek meteen al met groot genoegen te vertellen over zijn seksuele wapenfeiten, uiteraard zonder namen te noemen. 'Ik heb later nog veel met hem te maken gehad', zegt Van Wijnen, 'en ik heb de indruk dat hij elke zaak die hij entameerde, elk dossier zelfs dat hij opendeed, mede beoordeelde op de kans op een vrouw die er in zat. Vrouwen waren nooit uit zijn gedachten.' Ben had succes bij de vrouwen. 'Dat lijkt geen twijfel. Heel wat vrouwen hadden hem het liefst meteen op schoot genomen', zegt Maarten Brands. Maar Ben hield zijn avonturen geheim en deed geen van zijn contacten tekort. 'Hij kon verscheidene loyaliteiten naast elkaar handhaven, zonder dat er één schade leed', meent Harry van Wijnen.

Ook als we plaats inruimen voor een percentage jagerslatijn, hebben de getuigenissen van de journalisten de inwendige waarschijnlijkheid aan hun kant. Die barokke, artistieke neiging zal hij wel hebben uitgeleefd, zij het goed gecamoufleerd. Ook bij de betrokken vrouwen blijft er iets, dat niet, bijna half of wel gebeurd is, goed verborgen achter die glimlach. Laten we daar dan maar niet meer naar zoeken. 'Als we op straat liepen', zegt Henk Kolb, 'en er kwam zo'n schitterend mooie jonge vrouw voorbij, dan keek hij er besmuikt naar, en zei niets. Tot hij na een tijdje opmerkte: 'Wat groeit er toch een mooie generatie op.' Er stak wel een *bon vivant* in Ben, maar die is nooit echt te voorschijn gekomen; die bleef verborgen achter de wetenschapper die hij officieel was en ook wilde zijn.' De verhalen kwamen los als hij met de jongens was, de jongens van de pers die hij bewonderde om hun gemak van leven, hun gemak van de dingen snel van zich af schrijven – hup in de machine en weg ermee, geen Pannekoek, geen archiefstudie in hun raderwerk – en niet in de laatste plaats om hun genereuze onkostenrekeningen; waartegenover hij het in alle opzichten moeilijker had, terwijl hij toch wist dat hij hun meerdere was.

Wanneer Ben een vrouw had gevonden die hij als gesprekspartner wilde behouden, had hij dat talent voor vriendschap, dan werden de struikelblokken bekwaam omzeild. Tenminste, als de ander daarin met hem meeging. Renate Rubinstein leerde Ben kennen in 1968 of 1969, toen zij het RvO bezocht in verband met haar onderzoek naar Weinreb. Zij vond hem aardig. 'Hij kon zich vreselijk opwinden over alles, en aangezien ik dat ook kan, kon je ons beiden na een telefoongesprek met elkaar wel uitgeput afvoeren', schrijft zij in een brief van 9 november 1987. 'Ben vond het vreselijk, al die kritiek die

ik op Israël had. Dat we niettemin in die tijd bevriend raakten en bleven, kan dan ook beschouwd worden als de triomf van de persoonlijke verhoudingen over de politiek.' Greetje, schrijft Renate Rubinstein verder, stond pal achter Israël en was elke keer als ze elkaar zagen erg verontwaardigd over wat Renate nu toch weer in de krant had geschreven. 'Ben was het ongetwijfeld geheel met zijn vrouw eens, maar hij vond het leuk om met mij te praten. Niet in de zin van discussiëren, maar gewoon vertellen, min of meer hatelijke toespelingen te maken (die ik niet begreep, maar verondersteld werd te begrijpen), praten.' Wanneer Greetje haar verontwaardiging luchtte, verdedigde Renate zich 'een beetje' en Ben stapte dan gauw over op een ander onderwerp. Ben en Renate hadden 'min of meer besloten om maar niet over Israël te praten ten einde bevriend te kunnen blijven'. Renate gelooft, dat Greetje jaloers was en dat hij 'een vrouwenman was, of - dacht ik, want ik was veel jonger dan hij - geweest was.' Ben had in Renate een ideale gespreksgenoot gevonden, een klankbord dat intelligent genoeg was om meer te doen dan alleen maar terugklinken; bovendien verbazend charmant als vrouw en... 21 jaar jonger dan hijzelf. Daartegenover de eigen echtgenote, uiteraard ouder en toegerust met een stel onwrikbare politiek-ethische overtuigingen. Kon Greetje anders dan ontsteld en gekwetst zijn over het verraad, wanneer Ben op zo'n avond zijn verwaarloosbaar redeneervermogen aanwendde om de conflicten - die hij anders placht op te zoeken - te vermijden? De scène heeft een grafische overtuigingskracht en kon zó overgenomen zijn uit een film van Woody Allen, die andere geniale joodse volksjongen, tot de rand gevuld met onzekerheid. Let maar op hoe het verder ging. Greetje was rechtlijnig, maar niet dom. Zij maakte op haar beurt Ben in de war. Renate Rubinstein beschrijft hoe dat in zijn werk ging. 'Van die gesprekken', zo besluit ze haar brief, 'herinner ik me vooral dat Ben vaak de draad kwijt was, dan even ging zitten nadenken wat hij ook weer zeggen wilde, dan de draad oprapte... en dan vroeg Greetje of we nog een toastje wilde of een slok van wat dan ook, in elk geval raakte Ben de draad opnieuw kwijt.'

Friesland

In 1969 deed een nieuwe en duurzame vriendschap haar intrede in Bens leven. Tijdens een postacademiaal college voor leraren dat hij in Leeuwarden gaf - het ging over de organisatie van de Duitse en Nederlandse politie tijdens de bezetting - leerde hij Herman van Amstel kennen, die in Sneek les gaf, maar in Heeg woonde. 'We

liepen door Leeuwarden naar de Chinees', vertelt Van Amstel. 'Het regende. Ben had al gauw door dat ik van oorsprong Amsterdammer ben. Nee, ik ben geen familie van Greet van Amstel uit de raden-communistische kring. Hoewel ik er joods uitzie, geloof ik niet dat ik een jood ben, want ik ben van huis uit gereformeerd.' Herman van Amstel, geboren 1924, was in de oorlog ondergedoken in Heeg. Daar leerde hij zijn vrouw Diet kennen, die uit een verzetsmilieu kwam. 'Ben was zich ervan bewust', zegt Diet van Amstel, 'dat hij erg gesloten was tegenover mensen die zijn ervaringen niet konden begrijpen.' Die drempel bestond hier alvast niet. En dan was er het vissen, de directe aanleiding om eens gauw een weekeinde naar Heeg te komen. Want, dat bleek al bij de eerste kennismaking, Herman hield van vissen. Ben wilde van Herman leren vissen op snoekbaars, een roofvis, die je echt te lijf moet gaan. Ben zou komen. Diet dacht dat ze wel even boodschappen kon gaan doen, maar toen ze thuiskwam, was Ben er al. 'En hij had zijn schoenen al uit.' Cylla Wiesenthal zou het op haar stille, beschouwelijke toon hebben bevestigd: *Ben war salopp*. Dat merkte Diet van Amstel dus ook bij de eerste kennismaking. Ja, hij deed gewoon of hij thuis was. Ben was dol op de Van Amstels. In september van dat jaar ging hij na zijn reis naar Joegoslavië - waarbij hij op de terugreis Wenen had aangedaan - nog een paar dagen bij hen logeren: 'Bij schattige mensen in Heeg, die onder zeer fortuinlijke omstandigheden midden in het water wonen', zoals hij in een brief aan een vertrouweling schreef. Het werd meer dan een visvriendschap. Ben kon zich goed vinden in de heldere en strakke opvattingen en levensstijl van dit gereformeerde echtpaar. Die lagen hem beter dan de populaire vrijzinnige dominees. Diet zei: 'Luister eens, Ben, als je hier wilt logeren, zal je je moeten aanpassen. Bij ons wordt voor elke maaltijd gebeden en uit de bijbel gelezen.' 'Dat is goed', antwoordde Ben, 'maar mag het dan uit het oude testament zijn? Ik ben tenslotte een oude talmoe-dist.' En zo gebeurde het. Al gauw bracht hij Greetje mee naar Heeg. Tussen Diet en Greetje ontstond meteen sympathie. 'Greetje ver-eerde Ben, zij was niet koel en beslist niet de vrouw op de achtergrond.'

Met Ben kon je eindeloze gesprekken voeren, waarvan Herman, de geschiedenisleraar, heel wat opstak. Ben wekte vooral zijn belangstelling voor het marxisme-leninisme, waarin hij zich ging verdiepen. Vaak zat Diet er bij die gesprekken maar stil bij. Ben: 'Diet is het er niet mee eens.' En Diet: 'Nee, ik ben het er niet mee eens.' Ben was wel gewend dat Greetje hem van kritiek diende, maar de totale

afwijzing van zijn ideeën door iemand die hij wel tot zijn vrienden rekende – en dan nog wel een vrouw, want in dat opzicht was Ben heel ouderwets – was hem nog nooit overkomen. Misschien kon hij het niet verkroppen. Op een dag kwam het tot een soort uitbarsting. 'Ben zat lekker te kletsen. Ik zei er iets tegenin en daar zegt hij ineens: 'Zwijg!' Daarop was ik zó woedend dat ik zei: 'Dat zeg je maar tegen je nazi's, maar ik accepteer dat niet.' En ik rende het huis in.' Ben was geschrokken over wat hij teweeg had gebracht en ging zijn nood klagen bij Greetje. Die kwam naar Diet toe om het goed te maken: 'Ben is nooit arrogant.' Waarop Diet: 'Nou, deze keer dan wel.' Toch was hiermee het incident achter de rug. De vriendschap leed er niet onder, integendeel. Ben had in Diet de vrouw ontmoet die hem de baas was. De grens was duidelijk getrokken.

In het voorjaar van 1970 vroeg Ben aan de Van Amstels of hij twee maanden bij hen kon 'onderduiken' om rustig aan zijn inaugurele rede te werken voor het professoraat dat hij in november zou aanvaarden. Dat kon, doordat er door omstandigheden een grote kamer in hun huis vrij was. Op koninginnedag zei Ben tegen Diet: ga je mee naar Sneek, ik wil wel eens zien hoe ze het daar vieren; maar dan wil ik met jou gearmd door Sneek lopen. Dat is best, zei de Friezin, maar ik ben oranjegezind en als ik met jou moet lopen, zal jij ook oranje dragen. En ze stopte hem een oranje pochette in zijn colbert. Diet van Amstel zal zich er niet bewust van zijn geweest, hoezeer Ben het wist te waarderen dat deze vrouw hem nu eens geen millimeter tegemoet kwam. Enkele dagen later, op 5 mei, hield Ben een lezing op Hermans school, het Bogerman College in Sneek, over de verschillende vormen van collaboratie tijdens de bezetting. Datzelfde jaar gingen ze met zijn vieren in Bens auto op de ferry via Engeland naar Ierland om te vissen. Ben had zes weken plat gelegen met ischias en was nog niet helemaal in orde. De Van Amstels waren in de Zacharias Jansestraat gekomen. Het moet een bewogen vertrek zijn geweest. Herman van Amstel schrijft in een brief van 29 november 1987: 'De avond voor het vertrek waren Simon Wiesenthal en Greetje Canne Meijer er ook. Wiesenthal moest beslist nog die avond met Ben een brief opstellen aan Bruno Kreisky, die toen nog bondskanselier van Oostenrijk was. Kreisky had Wiesenthal voor 'joodse fascist' uitgemaakt, waartegen Ben wilde protesteren. Dat vergde de hele avond, zodat het inladen de volgende dag moest gebeuren. Omdat hij en Greetje een enorme hoeveelheid bagage wilden meenemen, had Ben een imperiaal gekocht... Het was warm weer. Mijn gedachten waren bij de wormen (werkelijk grote dauw-

pieren), die ik bij nacht en ontij in de stegen van Heeg had verzameld voor Ben. Het waren er precies 430, verstouwd in krijtkistjes in Bens koelbox, maar de zon brandde onbarmhartig... Ben was zo bezorgd voor zijn gezondheid, dat er geen raampje open mocht. De wormen zouden dit niet overleven en daarmee was voor Ben een reële kans op forel verkeken.'

Ondanks alle eigenaardigheden, die je wel moeilijkheden van zijn persoonlijkheid kon noemen, is het altijd goed blijven gaan tussen deze vier mensen. Maar, schrijft Van Amstel, 'Niemand is heer voor zijn kamerdienaar: deze vakantie openbaarde enkele niet-verwachte trekken in Bens aard.' Toen Diet de waardin van een klein hotel wilde zeggen, dat ze zich niet zo hoeft uit te sloven, omdat het haar duidelijk te zwaar was, zei Ben glashard: 'Ik heb een zakelijke relatie met haar.' Diet zei toch wat ze op haar hart had, maar, zo voegt Van Amstel er aan toe, 'de sociale bewogenheid van de radencommunist was haar flink tegengevallen.' Dit verhaal wekt op het RvO geen grote verbazing. Ja, het is waar. Ben kon tegenover personeel onverwacht autoritair en ontoegeeflijk uit de slof schieten. Dat was óók een kant van zijn persoonlijkheid.

Het was geen eenvoudige vakantie. Ben, nog steeds met een pijnlijke rug, moest soms op de boot worden gedragen waarmee ze gingen vissen, en er weer af. Er ging van alles mis. Spullen vergeten, terugrijden, de weg kwijtraken, op de verkeerde datum bij de veerboot... De vriendschap hield stand. Van zijn verblijf in Ierland maakte Ben dankbaar gebruik om Belfast te leren kennen. Vrienden van de Van Amstels reden hen rond door de sloppenwijken van Belfast. 'Ben begreep dat de problemen veel ingewikkelder lagen dan het destijds in de nieuwsmedia werd voorgesteld.'

Diet van Amstel heeft grote waardering voor Greetje. In haar ogen was het immers Greetje, die de uitgaven in bedwang hield, die Ben remde als hij al te royale gebaren wilde maken. Was het een goed huwelijk? Ja, ze waren sinds 1935 bij elkaar dus je kon niet verwachten dat ze nog smoorverliefd op elkaar waren, maar ze hadden een grote vriendschap voor elkaar opgebouwd. Zó heeft Diet van Amstel het ervaren. Greetje leefde met Ben mee en toonde belangstelling, en zij had een scherp verstand. Diet vat het samen in de woorden: 'Greetje was doelbewust aanwezig in Bens leven en werk.' Dit is wel een ander beeld dan dat van de vrouw op de achtergrond. Dat Ben meer dan op alledaagse wijze naar andere vrouwen keek, is de Van Amstels niet bekend.

Door de aard van zijn werk had Ben kennis van bepaalde feiten en geraakte hij in bepaalde conflicten, waarover hij niets mocht publiceren. Deze feiten en kwesties heeft hij aan Herman van Amstel verteld met het verzoek er notities van te maken. Van Amstel heeft alles nog dezelfde avond opgeschreven waarop het hem was verteld. In 1987 voelt hij echter geen vrijheid, deze vertrouwelijke mededelingen prijs te geven, omdat sommige betrokkenen nog in leven zijn. Uit wat hij laat doorschemeren blijkt, dat het hier in hoofdzaak problemen betreft rond het rapport-Schnez, dat in het volgende hoofdstuk wordt behandeld.

We moeten bij zo'n verhaal natuurlijk rekening houden met Bens voorliefde voor mystificaties en *practical jokes*, maar ik geloof, dat hij daarvoor de Van Amstels te graag mocht. Wel herkennen we hier Bens tweede natuur, zijn neiging tot geheimdoenerij en conspiratie en, mag het gezegd worden, zijn behoefte zichzelf belangrijk te maken. Het is opmerkelijk, dat hij als depot-houder van zijn geheimen niet een van de oude makkers uit de radencommunistische tijd uitzocht, maar dat hij zijn vertrouwen stelde in de rechtschapenheid van de gereformeerde geschiedenisleraar. Zoals nu blijkt, een gerechtvaardigd vertrouwen.

In de vriendschap met de Van Amstels komt een ontspannen en betrekkelijk evenwichtige Ben naar voren, in wiens leven Greetje als een trouwe tweelingster een volwaardige plaats inneemt.

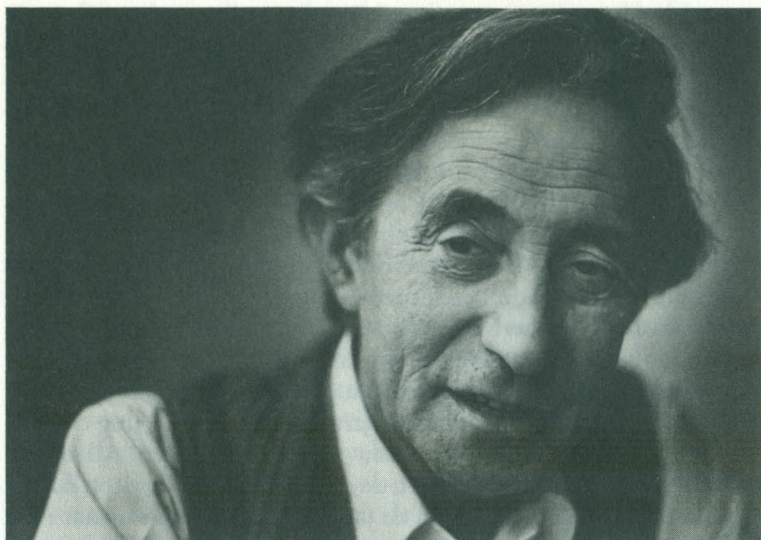
Zonnebloem

Ben had intensieve contacten met al zijn kennissen, en hij had dan nog de neiging, zich een tijdlang extra intens te richten op één bepaalde persoon. 'Dat was eerst een hele tijd Maurits Dekker, dat was natuurlijk Henk Canne Meijer en later heel sterk Henk Kolb', zegt Harry Paape van het RvO. 'Het was alsof hij zich dan een goeroe had uitgekozen. Daar praatte hij steeds over, die gebruikte hij als referentiekader.' In de andere richting was deze intensiteit nog trefender. Bens hele leven wordt weerspiegeld in een snoer van trouwe vriendschappen die hem gewijd waren. 'Ben had een grote verscheidenheid aan contacten en hij ging zo zijn eigen bliksemschichtige gang', zegt Frits de Jong Edz. 'En als je hem dan na jaren voor het eerst weer zag, was het alsof er geen tijd was verlopen sinds de vorige ontmoeting. Het gesprek ging gewoon door.' Haast iedereen die voor dit boek werd geïnterviewd heeft een speciale relatie met Ben gehad. Dat geldt voor Annie Vlesschedrager, die één jaar met hem verloofd is geweest; voor Henk Brouwer die twee jaar zijn assistent

was en met Bens secretaresse trouwde; voor Simon Speijer die hem op tienjarige leeftijd leerde kennen; voor Jan en Annie de Bood, bij wie hij ondergedoken was; voor Henk Kolb en Simon Wiesenthal – en dit is nog maar een greep uit de grote groep, van wie wij er nog een aantal in het verdere verloop van dit boek zullen leren kennen. Elk van hen heeft Ben gekend als 'zijn vriend'. Hoe verschillend van achtergrond en politieke kleur of maatschappelijke positie zij ook zijn, zij hebben deel aan Ben, zij zijn niet van hem vervreemd. Na de lange ontwikkeling die Ben heeft doorgemaakt, van volksjongen tot professor, van revolutionair tot iemand met een hoog aangeschreven positie in de maatschappij, voelen zij zich nog zo sterk met hem verbonden alsof hij voor een klein stukje hun eigendom was. Opnieuw springt hier Bens eigenschap naar voren, diverse loyaliteiten naast elkaar in stand te houden, waartussen geen of weinig dwarsverbindingen bestaan en die elkaar geen afbreuk doen. Alleen de vriendschap met Frans Goedhart, de oude vriend uit de jaren dertig van Maurits Dekker, verliep in de jaren zestig, zodat ze elkaar niet meer zagen.

Dit is zeldzamer dan men op het eerste gezicht zou denken. Het gangbare patroon in een mensenleven is, dat er een geologische geïmpulsie van vriendenkringen en maatschappelijke contacten ontstaat. Weliswaar blijft er vaak een kleine kern van oude vrienden behouden, maar het bredere vriendenbestand is aan periodieke vernieuwing onderhevig. Mensen maken zich los van een bepaalde kring die als bakermat heeft gediend, rebelleren daar zelfs tegen, krijgen platvloerse of ideële conflicten met hun oude makkers of verloochenen hen op een kritiek moment. Vervreemding van de oude vrienden ten gevolge van het stijgen op de maatschappelijke ladder is wellicht erg banaal, maar niettemin zeer algemeen verbreid. 'Maar zó was Ben niet, nee, dat was niets voor hem', klinkt het heel verontwaardigd wanneer de interviewer zoiets ook maar durft te veronderstellen. En inderdaad, dit siert Ben.

Hij was, hebben wij gezien, een man van grote uitstraling, emotioneel zonder egocentrisch te zijn, iemand die anderen wilde en kon overtuigen. Als een radarscherm – maar, zegt Musaph, dan wel een radarscherm dat constant in beweging is – ving hij signalen uit de buitenwereld op. Hij verwerkte de signalen en gaf ze terug, elk afgestemd op een speciale vriendschap. Een man in meervoud. 'Bens vriendschappen', zegt Henk Kolb, 'waren gecompartmentaliseerd. Hij is als een zonnebloem. Elk zaadje in het hart van de zonnebloem is zo'n vriendschap en de hele zonnebloem is Ben Sijes.'

7 Man van gezag

Na zijn optreden in het proces tegen Rajakowitsch te Wenen verliep Bens leven uiterlijk langs lijnen van geleidelijk toenemende eer en roem. Hij was nu een gezien man, erkend autoriteit op het gebied van de contemporaine geschiedschrijving. Er kwamen nog verscheidene boeken van hem uit en hij kon zijn meningen ten beste geven in lezingen en interviews. Tussen de bedrijven door schreef hij de kleine literaire stukken die gebundeld werden in *Ik vergat nog iets te vertellen*.

Bekroond boek

De arbeidsinzet, waaraan hij jarenlang met onderbrekingen had gewerkt, verscheen in 1966. Het wordt beschouwd als Bens hoofdwerk, zijn grootste wetenschappelijke prestatie. Het boek berust niet op *oral history*, maar op een minutieuze analyse van onnoemelijk veel documenten. *De arbeidsinzet* was in eerste aanleg opgezet als een van de ondersteunende studies voor het hoofdwerk van het RvO, het grote werk van Loe de Jong. Aan dit doel heeft het voortreffelijk voldaan. Loe de Jong beschouwt Bens werk als een betrouwbare gids. 'Van materiaal dat hij onder handen heeft gehad, weet ik zeker, dat hij er de relevante gegevens uitgehaald heeft. Ik neem dat materiaal niet nog eens door', zegt Loe de Jong in 1987. In de delen 5, 6 en 7 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, waar de arbeidsinzet wordt behandeld, treft men verwijzingen naar Sijes' werk aan.

Bens persoonlijke aanpak van het onderwerp wordt duidelijk doordat hij de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in Duitsland niet wil behandelen als een geïsoleerd fragment bezettingsgeschiedenis, maar als een onderdeel van de sociale geschiedenis, waarin motieven uit alle tijden herkenbaar zijn. Daarom begon hij zijn boek met een schets van de nieuwe wetten en structuren die de nationaal-socialistische revolutie in Duitsland had ingevoerd en van de invloed die dit alles had op het persoonlijk leven van de Duitse arbeiders, zoals gedwongen omscholing en verhuizingen. Deze politiek had het gewenste resultaat: de werkloosheid verdween, de produktie nam geweldig toe.

In Nederland bleef daarentegen tijdens de crisis een verregaand overheidsingrijpen achterwege. Menige ambtenaar keek met afgunst naar de wonderen die de 'nieuwe orde' in Duitsland tot stand bracht. In veel grensgebieden bestond een traditie dat de arbeiders

in Duitsland gingen werken. Dit werk werd als 'passende arbeid' beschouwd bij de vraag of men voor een werklozenuitkering in aanmerking kwam. Ook na Hitlers machtsovername bleef dit zo. Pas kort voor de Duitse inval in ons land kwam hierin verandering, zij het dat dit heel onduidelijk werd geformuleerd.

Het Duitse regime in ons land was, met zijn *Zivilverwaltung*, erop gericht binnen te dringen in het privéleven van de bevolking. Het bestaande Nederlandse bestuursapparaat was dienstvaardig. De hoogste ambtenaren van de departementen, de secretarissen-generaal, oefenden het gezag uit en de lagere ambtenaren waren nu eenmaal gewend deze hoogste chefs te gehoorzamen. Juist op het punt van de arbeidsinzet toonden de hoogste ambtenaren een grote bereidheid met het Duitse bestuur samen te werken. Meer dan een half miljoen mannen ging gedwongen naar Duitsland om er te werken. Zij kwamen vaak in moeilijke, armoedige en gevaarlijke situaties terecht. Hun gezinnen bleven in angst en onzekerheid achter, het loon kwam onregelmatig binnen. Het was moeilijk voor Ben, een scherp beeld van al deze gebeurtenissen te krijgen. 'Arbeiders schrijven niet', zei hij wel eens wanhopig, omdat er zo weinig getuigenissen, brieven en dagboeken voorhanden waren. De meegaandheid en collaboratie van de ambtenaren afstandelijk te beschrijven was voor Ben niet erg moeilijk, omdat hij toch al niet zoveel illusies had over de machthebbers in staat en maatschappij.

Het aspect van de ontluistering van het gezag viel in 1966 natuurlijk goed bij de pers. 'Het is niet zozeer mijn boek, dat onthullend is, als wel het beleid van de allerhoogste Nederlandse autoriteiten', zei Ben tegen Igor Cornelissen van *Vrij Nederland*. De *NRC* schreef dat Sijes 'juist door zijn soberheid een onthullend boek' had geschreven. Oud-verzetsman C. Troost in *Trouw*: 'Niet wordt verzwegen, dat in hoogheid gezeten Nederlandse ambtenaren de wegvoering bevorderden en geen notie hadden van wat zij hun eigen landgenoten aandeden en waarin zij faalden.' In *Elseviers Weekblad* schreef M.W. Duyzings: 'De schrijver jaagt nergens op dramatische effecten... Het drama vindt men achter de cijfers, de documenten, de voetnoten.' Het meest expliciet is Igor Cornelissen: 'Sijes heeft... cijfers, tabellen, gortdroge rapporten en circulaire's moeten bestuderen... En zo heeft hij weten bloot te leggen hoe er ook bij ambtenaren die niet pro-nationaal-socialistisch waren, een bereidheid bestond en bleef bestaan, om met het nieuwe gezag samen te werken.'

De Henriëtte Roland Holstprijs was in 1957 na de dood van de naam-

geefster ingesteld door de uitgeverij De Arbeiderspers en bedroeg duizend gulden. De prijs is bestemd voor proza, poëzie of toneel dat uitmunt door sociale bewogenheid en literair niveau. De jury bestond in 1968 uit prof. dr F. de Jong Edz., prof. dr J.P. Kruyt en dr L. van der Land. Er was geen lang beraad nodig om Ben uit te verkiezen. 'Hij is de origineelste historicus die wij op het ogenblik hebben', zou Lucas van der Land hebben gezegd. Ben was oprecht blij met deze onderscheiding, die hij nadrukkelijk als een literaire prijs beschouwde. Het was een erkenning van zijn stijl, waarop hij zich tegenover zijn omgeving kon beroepen. Het leren schrijven had hem moeite gekost. Hij had het gevoel dat hij nu vrijer was om zich te uiten.

De prijs werd op 21 november uitgereikt. In zijn dankwoord herinnerde Ben eraan, dat hij al sedert zijn schooltijd in de ban was van het werk van Henriëtte Roland Holst. Hij sprak ook over zijn werk op het RvO. Is het niet te zwaar, zich aldoor maar met de studie van de oorlog en de misdaden die toen zijn begaan, bezig te houden? Zeker is het zwaar, antwoordde hij op deze door hem zelf gestelde vraag: 'Met welke goede bedoelingen en met welke overtuiging we ons werk ook verrichten, niemand komt terug - hun leed is geleden.' Toch valt er uit de studie van de oorlog ook troost te putten: 'Eén ding trachten wij levend te houden, het feit dat er altijd mensen zijn, die zich voor anderen willen inzetten, die ook onder gevaarlijke omstandigheden de waarheid op papier zullen zetten, die niet voor geld of eerbetoon te koop zijn en die vanuit hun opvatting over gerechtigheid bereid zijn tot het uiterste te gaan.'

'Goed en fout'

Het is verleidelijk, *De arbeidsinzet* te toetsen aan de wensen die prof. dr J.C.H. Blom heeft uitgesproken in zijn inaugurele rede *In de ban van goed en fout* uit 1983.² Blom wilde, met als uitgangspunt het geschiedwerk van Loe de Jong en de boeken van andere medewerkers van het RvO, een discussie op gang brengen over de visie op de tweede wereldoorlog in onze geschiedschrijving. Hij wilde onze belangstelling voor de bezettingsjaren bevrijden uit wat hij noemde 'de ban van goed en fout', dat is: het zwart-wit denken over collaborateurs en verraders aan de ene kant en verzetslieden aan de andere kant. Tegelijkertijd en in verband hiermee, wilde hij de oorlog minder gaan zien als een breuk en meer als een schakel in de continuïteit van onze geschiedenis. Door meer nuanceringen en meer onderzoek naar het gewone dagelijkse bestaan van de gewone mensen

hoopte hij tot een getrouwer beeld van die jaren te komen; door de processen die we in de oorlog zo duidelijk hebben leren onderkennen, te herleiden tot een voortzetting van reeds eerder bestaande processen, en door ze ook na de oorlog te laten doorlopen, hoopte hij de oorlogsgeschiedenis te bevrijden uit het isolement, waarin zij door onze collectieve emotionele stellingname is geraakt.

Het is dan opmerkelijk, dat Ben *avant la lettre* aan beide verlangens tegemoetgekomen is. Hij plaatste de arbeidsinzet in het proces van de werkloosheidsbestrijding en van de oude traditie van werken in Duitsland. Wat betreft de kwestie 'goed of fout' ligt de zaak iets gecompliceerder. Vermijden kon Ben deze kwestie natuurlijk niet. Wanneer een gemeenschap wordt getroffen door een collectieve catastrofe – een natuurramp, een epidemie of, in dit geval, een vijandelijke bezetting – voltrekt zich automatisch de scheiding tussen hen die helpen en hen die lijdelijk toezien; hen die de ramp bestrijden, en hen die ervan profiteren. Camus heeft in *La Peste* een overtuigend beeld geschetst van de diverse houdingen die mensen in zo'n geval kunnen aannemen.

Ook wanneer we de huidige Nederlandse democratie en onze organisatie in de Nederlandse staat niet als onveranderlijke maatstaf zouden hanteren, blijft het helder en functioneel, onderscheid te maken tussen goed en fout; waaraan ik 'slap' zou willen toevoegen, een begrip dat naar mijn ervaring tijdens de bezetting minstens zo helder en functioneel was als beide andere. Wanneer de Duitsers de oorlog hadden gewonnen en de nazi-leiders standbeelden hadden gekregen, zou een historicus deze begrippen toch in het overwonnen land hebben aangetroffen en hebben moeten interpreteren. Zij behoorden tot het dagelijks leven en tot de conflicten die hij moet beschrijven. Alleen zou hij zijn morele oordeel – als hij dat zo nodig moest – in tegengestelde zin hebben geformuleerd.

Ben jaagt niet op 'foute' ambtenaren. Het is hem er niet om begonnen, beleidsfouten en strafbare handelingen op te sporen. Zo'n probleemstelling, schrijft hij in zijn inleiding, 'zou de doorwerking van het vooroorlogse beleid en de vooroorlogse politieke opvattingen onvoldoende belichten en daarmee geen adequaat beeld geven van de vele vraagstukken waarmee men hier werd geconfronteerd.' Ben wilde 'zich in het bijzonder verdiepen in het vraagstuk, hoe mensen uit weloverwogen redenen maatschappelijke organisaties in beweging zetten, doch het geheel van de nieuw gevormde structuur niet meer vermogen te beheersen. Dit verschijnsel is niet van de tweede

wereldoorlog alleen.' Voor zover Ben in deze opzet is geslaagd, vol doet *De Arbeidsinzet* aan de wensen die Blom op tafel heeft gelegd.

Gerechtigheid

De jacht op de voortvluchtige oorlogsmisdadigers ging door. In 1966 begon het RvO met de opstelling van een lijst op te sporen personen. Het voorbereidende werk werd gedaan door Peter Rijser en N.K.C.A. in 't Veld. Zo ontstond de 'lijst-Sijes', waarvan Ben aanvankelijk de supervisie had, maar die al spoedig onder de hoede kwam van A.J. van der Leeuw.

De opsporing en berechting kon voortgang vinden, doordat in 1965 de verjaringstermijn van 20 jaar voor oorlogsmisdaden was verlengd. In 1969 werd de verjaring van misdaden tegen de menselijkheid in Nederland opgeheven. Het principe van de rechtsstaat, verjaring, kon voor deze misdaden niet gelden. Ook een ander principe van onze rechtsstaat werd niet van toepassing geacht op onze oorlogsmisdadigers, namelijk verkorting van een levenslange gevangenisstraf, zoals die werd uitgezeten door de drie Duitsers in Breda. Dat Lages in 1966 een strafonderbreking van drie maanden werd toegestaan – waarvan hij niet terugkeerde – berustte op een incidentele grond.

Ben was sterk emotioneel bij deze zaken betrokken. Dat blijkt uit een brief die hij in oktober 1969 schreef aan een psychiater. In september was hij op een congres in Joegoslavië geweest en na terugkeer had hij nog een paar dagen gevist. 'Ik kwam goed uitgerust op het Instituut terug', schrijft hij dan, 'maar al spoedig begon de ellende. Zij werd ingeluid doordat er gratie dreigde voor de drie Duitsers te Breda.' (Ben vergiste zich, er kon geen sprake zijn van gratie, alleen van strafverkorting.) Een paar dagen later kreeg hij het verzoek, op 27 oktober een rede te houden ter viering van de 25-jarige bevrijding van Bergen op Zoom. Hij had hierin toegestemd en gezegd, dat hij zou spreken over de berechting van oorlogsmisdadigers en dat hij zich tegen de plannen van de regering tot vrijlating van de drie van Breda zou keren.

Diezelfde week, zo gaat de brief verder, werd Ben opgebeld door een vage kennis, die zei, in januari van het volgend jaar op de erepromotie te willen komen en daaraan toevoegde: 'mede namens alle vrienden en vriendinnen die nu niet meer komen kunnen.' Ben vervolgt zijn brief: 'Dit was als een dreun op mijn hoofd. Het liet me de hele dag niet los. Ik was verdrietig, niet terneergeslagen, maar ik had verdriet, gewoon verdriet. En 's middags thuis lag er een brief van

Jacques Presser, zo lief, zo hartelijk, maar ook zo smartelijk, dat die vrijdag de maat echt vol was, echt vol.'

'En nu', zo gaat de brief verder, 'ben ik bezig aan die rede... De VARA belde me op, dat die de volgende dag in haar geheel zal worden uitgezonden. Dat legt verplichtingen op. Maar tegelijkertijd werkt er iets bij mij. Ik ben gehaast, gejaagd en ik heb er last van. Hoe komt dat? Ik denk dat het schrijven over straf, boete, schuld en dergelijke zaken onbewust bij mij oproept, welke 'schuld' ik meedraag. Wij weten beiden wel', zo richt Ben zich tot zijn psychiater, 'dat dit een irrationeel gevoel is in die zin, dat de materiële basis ervoor ligt in de ambivalente jeugdhouding tegenover de ouders, in de 'wens' hunner dood, die anderen hebben voltrokken en waarvan men nu schrikt omdat men dit niet wil.'

Nadat Ben deze brief had geschreven, waarin hij op voor zijn doen ongewoon pathetische wijze zijn intieme gevoelens had geuit, schreef hij de rede *Berechting van oorlogsmisdadigers*, die een totaal andere geest ademt dan de brief. Zeker, de conclusie is dezelfde: men dient de levenslang gestrafte oorlogsmisdadigers niet vrij te laten; maar de argumentatie is nu koel analytisch in plaats van emotioneel. Nadat het puin van de emoties is geruimd, klimt de andere Ben naar boven, arrangeert zijn argumenten als tinnen soldaatjes en wint de slag. In de rede beriep hij zich niet op het leed van de slachtoffers en de noodzaak van vergelding, maar op het algemeen belang van de mensheid: 'De commune [bedoeld wordt: de gewone] misdadiger kent geen begrippen als *Untermensch*; hij ideologiseert niet, zoals de nazi, die op basis van zijn ideologie tot moord op grote schaal bereid is. Misdadigers tegen de menselijkheid - en dat zijn niet nazi-misdadigers alleen - moorden niet incidenteel, zij doden principieel en zoveel mensen als nodig is om anderen hun politieke normen op te leggen.' In dit onderscheid hoort volgens Ben het verschil in hun bestraffing te liggen: 'Elke misdadiger tegen de menselijkheid dient te weten dat een aanslag op een deel van de mensheid onverbiddelijk als een aanslag op de gehele mensheid wordt ervaren en als zodanig gestraft.'

Men kan op dit punt met Ben van mening verschillen, zoals verscheidene juristen en publicisten in Nederland doen. W.L. Brugsma, om één van hen te citeren, pleit reeds jarenlang voor vrijlating van de levenslang gestraften. Hij noemt het een schande voor Nederland, dat het 'als enig land ter wereld een doodvonnis niet voltrekt binnen de paar minuten die een executie gewoonlijk vereist, maar door opsluiting van 43 jaar'.³

Terwijl dit boek wordt geschreven, bijna twintig jaar nadat Ben zijn rede over de oorlogsmisdadigers hield, is het debat over de kwestie nog niet verstomd. De opsporing en berechting gaan door, maar nu hoort men stemmen uit onverdachte bron, die de juistheid ervan in twijfel trekken. Niet op grond van juridische overwegingen, ook niet uit laksheid of gebrek aan weerbaarheid, maar om redenen die met het welzijn van de slachtoffers samenhangen. R.C. Musaph-Andriessie, die in 1983 als gerechtstolk voor het Hebreeuws het proces tegen A. Talens te Maastricht heeft bijgewoond, schreef in *NRC/Handelsblad* van 17 maart 1987 over het leed van de getuigen. Zij 'snikten als kleine kinderen bij het doorleven van de emoties, die ze opliepen door zo nauwkeurig mogelijk op de meest gruwelijke details te willen antwoorden.' De getuigen, aldus mevrouw Musaph, waren uit vrije wil naar het proces gekomen, 'in de hoop en de verwachting, dat het opnieuw doorleven van hun leed een bijdrage zou zijn tot de gerechtigheid... Hoe bitter moet drie weken later, toen ze weer veilig thuis waren, de mededeling hebben geklonken, dat T. wegens gebrek aan bewijs was vrijgesproken.'

Naar aanleiding van het Demjanjuk-proces in Jeruzalem, waarbij 'opnieuw een rij getuigen gereed staat zich emotioneel binnenste buiten te keren', vraagt mevrouw Musaph zich af, of zo'n proces zijn prijs nog waard is. '...Of het systeem van de rechtsstaat zover moet of mag gaan, dat om één mens te kunnen veroordelen, tien of twintig slachtoffers ernstige psychische schade kunnen oplopen. Gaan wij hiermee door tot onze generatie er niet meer is, tot er geen moordenaars en geen slachtoffers meer zijn? Of komen we tot de conclusie, dat het instrument van de rechtsstaat gedoemd is te falen?' Ook prof. J. Bastiaans heeft tegen de voortzetting van de processen gepleit, en wel in het belang van de slachtoffers in het algemeen, voor wie elk proces opnieuw een confrontatie met het verleden betekent. Ben kende het probleem, dat de getuige ter wille van de juridische bewijsvoering wordt genoopt details te noemen die hem totaal irrelevant lijken in verhouding tot de schuld die moet worden bewezen. Speelde deze episode zich 's morgens af of 's avonds? Aan de linkerkant of juist rechts? Eén keer of vaker? In de geest van de getuige heerst het beeld van een alomtegenwoordig kwaad. Dit kwaad te detailleren levert hem ondraaglijke pijn op. In 1970 vroeg een joodse vrouw Bens raad. 'Ik heb Auschwitz overleefd en had al eens eerder moeten getuigen. Nu werd ik opnieuw voor zo'n proces gevraagd, maar ik wist hoe het me de vorige keer had beschadigd en ik wilde mezelf daar niet nog eens aan blootstellen. Toen heb ik Sijes opge-

beld, wiens naam ik uit de krant kende. Kom maar meteen, zei hij, en hij ontving me bij hem thuis. Hij heeft me duidelijk uitgelegd, wat ik moest zeggen en vooral wat ik niet moest zeggen, om de valkuil van de details te vermijden. Toen voelde ik me sterk, en toen is het ook goed gegaan.'

Proces in München

Als afsluiting van het complex waarvan Rajakowitsch het begin was geweest, werd in 1966 te München het proces tegen Harster, Zöpf en Gertrud Slotke voorbereid. Het RvO leverde hiervoor het materiaal. Dit vergde veel van Bens zenuwen. 'Ben zat daar maar in die tussenkamer op het Instituut waar nooit daglicht binnenkwam, omringd door die dozen met dossiers, hele wanden vol', zegt Hans Jacobs. 'Maar toen de zaken tegen Rajakowitsch en Harster en hun medeplichtigen gingen spelen, veranderden die dossiers in mensen van vlees en bloed tegen wie concreet iets kon worden ondernomen. Ben raakte in paniek, hij werd letterlijk doodsbang.' Op een dag moest Ben naar München om met de officier van justitie, de goed bekend staande dr Benedikt A. Huber, te spreken over Harster. Hij kon het niet aan en vroeg Hans Jacobs mee te gaan, 'om naast hem te zitten, terwijl ik als journalist daar eigenlijk niets te maken had... Ook 's nachts, dan schoot hij recht overeind in z'n slaap, dan moest ik z'n hand vasthouden. En praten, praten. We spraken eigenlijk niet over zijn angsten, maar eerder over de pijn in zijn been, het linker bovenbeen, daar zat een trekkende, uitstralende pijn in. Dat begon trouwens al in de trein, want vliegen wilde hij niet.' 'Ben was na het Raja-proces - dat was dus na het voorjaar 1965 - doodzenuwachtig. Hij kwam na die overwinning niet tot rust, alsof hij er zelf niet helemaal in geloofde', zegt Piet Bos. Loe de Jong, die er dichterbij stond, geeft er een sterker beeld van: 'De verdrongen angsten uit de bezettingstijd kwamen met overweldigende kracht naar boven. Hij lag in bed, trillend als een espenblad, en dat bedoel ik letterlijk. Toen heeft een psychiater, een vrouw, hem geholpen. De behandeling heeft succes gehad. Toch was Ben na deze crisis een groot deel van zijn creatieve energie kwijt. *De arbeidsinzet* was immers al voor die tijd geschreven.' Eind 1966 moest Ben het werk voor het proces in München overdragen aan A.J. van der Leeuw. De moeilijkheid was net als bij Raja, dat deze *Schreibtischmörder* zeiden niet te hebben geweten dat deportatie voor de joden een zekere dood betekende. Onverwacht deed zich nu een mogelijkheid voor om te bewijzen dat zij het wel hadden geweten. Op het RvO werd

een circulaire gevonden, gedateerd 1 april 1942, waarin Harster bevel gaf, al die joden op te pakken en naar Mauthausen te sturen, die in ondertrouw waren met niet-joodse vrouwen, allen van wie kon worden verwacht dat zij dit zouden doen en allen die buitenechtelijk geslachtsverkeer met niet-joodse vrouwen hadden. Nu konden het RvO en de rijksrecherche aan de hand van de registers van het Rode Kruis aantonen, dat die Nederlandse joden, die al eerder in Amsterdam waren opgepakt en naar Mauthausen gedeporteerd, allen of bijna allen voor 1 april 1942, de datum van de circulaire, waren omgekomen en dat Harster en Zöpf hiervan op de hoogte waren geweest. Toen deze feiten vaststonden, ging de Bondsrepubliek over tot de arrestatie van Harster en van Zöpf, die in 1958 voorlopig was vrijgelaten; na enige aarzeling werd ook Slotke gearresteerd.⁴

Harster koos voor een volledige bekentenis, Zöpf volgde zijn voorbeeld. Eind januari 1967 ging Ben met Van der Leeuw naar München om het proces bij te wonen. Harster maakte op de openbare zitting een show van zijn bekentenis, zodat het publiek had kunnen denken dat hij het meende. Slotke wilde niets bekennen. Ben maakte zware psychische kwellingen door. Het waren de journalisten Henk Kolb, Henk van Stipriaan en Hans Jacobs die hem altijd weer psychisch op de been hielpen. De vonnissen werden 22 februari uitgesproken door *Landesgerichtsdirektor* dr Karl Göppner. Zöpf kreeg 12, Harster 15 en Slotke 9 jaar.

In een nabeschouwing heeft Ben nog eens zijn visie gegeven op het belang van deze processen, historisch en uit het oogpunt van de gerechtigheid. 'Tijdens dit proces kregen de moordenaars de documenten teruggeschoven die ze eens achter hun bureau hadden vervaardigd... Nu konden ze zich niet beroepen op hun falende geheugen of een volgens hen twijfelachtige getuige... Duitsers zelf, een Duitse rechtbank, hebben Duitsers tot bekentenissen gebracht en afgerekend met de legende dat slechts de hoogste top de nazi-misdaden heeft georganiseerd. Tegen deze achtergrond is het irrelevant of Slotke 9 jaar voor 982 doden, Zöpf 12 jaar voor 55.382 doden en Harster 15 jaar voor 82.856 doden heeft gekregen. Hun straf kan niet de boetedoening zijn voor alles wat nog wordt geleden, laat staan voor de panische angsten waarmee hun slachtoffers de dood ingingen.'⁵

Hoog spel

In juni 1967 werd bekend, dat als opvolger van generaal Von Kielmansegg, de bevelhebber van de NAVO-strijdkrachten voor

Midden-Europa – AFCENT te Brunssum – die in april 1968 met pensioen zou gaan, de Duitse generaal Albert Schnez kandidaat was gesteld. Schnez, geboren in 1911, was ernstig in opspraak gebracht door publikaties van Kunrat Freiherr von Hammerstein-Equord in het tijdschrift *Labyrinth* (1960) en in zijn boek *Spähtrupp* uit 1963.⁶

Er waren vier punten van beschuldiging. Schnez zou een '150 % Nationalsozialist' zijn geweest; hij zou drager zijn geweest van het gouden Hitlerjugendinsigne; hij zou in 1942 aan het Oostfront zijn medeofficieren hebben bedreigd hen aan te geven, wanneer zij zich niet beheersten in kritiek op de partij; en hij zou betrokken zijn geweest bij een klacht tegen generaal Hans Höffner, die na de aanslag van 20 juli 1944 op Hitler voor zijn manschappen te Parijs een 'staatsgevaarlijke' toespraak zou hebben gehouden. Deze aangifte leidde tot een arrestatiebevel, dat niet meer kon worden uitgevoerd doordat Höffner in februari 1945 in Italië door de Amerikanen krijsgesvangen werd gemaakt.

De zaak was ernstig. Nog kort te voren hadden de kranten geschreven over een nazi-verleden van Von Kielmansegg; de acties tegen generaal Von Speidel waren nog niet vergeten; in Amsterdam zag men nog de graffiti *SS-Speidel*.

Op de EEG-ministersconferentie in Brussel van 23 juni 1967 werd erover gesproken. Bonn stuurde reeds op 7 juli een *Vermerk* of memorandum naar Den Haag. Over de beschuldigingen van Von Hammerstein heette het daarin: '*Diese Behauptungen sind bereits im Jahre 1960 eingehend überprüft worden. Sie haben sich schon damals nicht als stichhaltig erwiesen. Das gleiche Ergebnis hat eine jetzt erneut angestellte Überprüfung gehabt.*' Vervolgens werden de vier punten van beschuldiging één voor één ontzenuwd.

De media waren intussen op onderzoek uitgegaan. Het *Algemeen Handelsblad* publiceerde 26 juni een interview met generaal Höffner, die zei: 'Wanneer ze Schnez op zo'n hoge plaats willen zetten, moeten ze die kwesties toch eerst goed uitzoeken. Dat is tot nu toe niet gebeurd. Ik vind dat alle betrokkenen moeten worden gehoord.' Hieruit bleek direct dat de zaak niet zo *ingehend* – grondig – was onderzocht als Bonn beweerde. Twee dagen later herhaalden Höffner en de auteur Von Hammerstein op de televisie in *Achter het Nieuws* de beschuldigingen tegen Schnez.

Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie had praktisch geen materiaal over Schnez in huis. Na overleg met premier P.J.S. de Jong kreeg het RvO opdracht van de regering, 'een onderzoek in te stellen naar houding en gedragingen van generaal Schnez tijdens de na-

tionaal-socialistische heerschappij'. Loe de Jong vroeg Ben de opdracht uit te voeren. Nadat de Duitse regering haar medewerking had toegezegd, vertrok Ben in het gezelschap van zijn collega N.K.C.A. in 't Veld op 21 augustus naar Duitsland.

Enkele potloodaantekeningen in telegramstijl geven een inzicht in de wijze waarop Ben de zaak dacht aan te pakken. De Duitsers dachten niet anders dan dat de twee Nederlanders een omvattend onderzoek naar de persoon van Schnez zouden gaan doen – dat lag voor de hand. Het zou echter heel moeilijk zijn geweest, 'in een vijandige omgeving een onderzoek in te stellen naar een hooggeplaatst persoon, waarbij ik niet eens wist waar de relevante dossiers te vinden waren. Maar één ding wist ik: de gegevens die ten grondslag liggen aan het Memorandum, liggen in dossiers, waarin misschien nog meer gegevens te vinden zijn, die niet in het Memorandum verwerkt zijn. Die dossiers verwijzen onvermijdelijk naar andere dossiers, naar andere afzenders, etc.' Ben besloot eerst alleen de betrouwbaarheid van het Memorandum over Schnez te toetsen. 'De Duitsers raakten in paniek toen ik hun dat zei. Dit hadden zij nooit verwacht. Want als ik kan aantonen dat het Memorandum geen basis kan vormen voor de eis van Duitsland, Schnez te benoemen, wordt de verantwoordelijkheid teruggeschoven naar Duitsland. Dat is ook gebeurd. Het Memorandum is aan flarden gescheurd en daarmee Schnez.' Ben had kennelijk plezier in dit karwei...

Doordrammen

De opdracht mee naar Duitsland te gaan, kwam voor In 't Veld als een verrassing. Hij was 36 jaar, 23 jaar jonger dan Ben; het was iets bijzonders met deze man op stap te gaan. Het werd een leuke reis. 'We hebben veel gelachen, eigenlijk een wonder dat het goed is gegaan wanneer je rekent dat we bijna een maand met elkaar zijn opgetrokken, en dat met een werk dat maar al te vaak frustrerend was', zegt In 't Veld in 1987. Ben was wel de man die de eerste viool moest spelen en dat *con amore* deed. Dat kon soms wel eens vervelend zijn voor zijn partner. Bij officiële gelegenheden liet hij zijn medewerker gewoon niet aan het woord komen. 'Ben had dan de behoefte', aldus In 't Veld, 'een rol te spelen. Hij wilde als we bijvoorbeeld bij een ambassadeur of zo iemand op bezoek waren, weer even de proletariër zijn, die hij in feite al lang niet meer was.' Aan de andere kant wist Ben zijn collega naar waarde te schatten, vooral waar het diens specifieke deskundigheid op het gebied van het Duitse militaire apparaat betrof: de organisatie, de rangen, de nuan-

ceringen in de terminologie. Op de verslagen – die alle door In 't Veld werden gemaakt – had hij nooit iets aan te merken.

Zij vulden elkaar echt goed aan. Tijdens een van de eerste bezoeken aan de beide generaals die als hun contactpersonen optraden, hield Ben de heren aan de praat, terwijl In 't Veld razend snel iets uit een ultra-geheime *Personalakt* – een persoonsdossier – overschreef. Na enige tijd bemerkten de Duitsers dit, 'en toen heb ik het genoeg gehad dat een Duitse generaal mij een document – te laat! – uit de hand griste...' Ben zag op zijn beurt kans, brokstukken van dergelijke geheime stukken, als ze opengeslagen voor zo'n generaal op tafel lagen, op hun kop te ontcijferen.

In 't Veld bewonderde in Ben de zelfdiscipline. Deze man, die een onstuimige neiging had tot overhaaste conclusies te komen, dwong zichzelf de langzame weg van het minutieuze detailonderzoek te gaan. Hij pakte de interviews aan met een 'combinatie van primitiviteit en slimheid'. Zijn aanval was frontaal; dat moest haast wel, want welke Duitse officier laat zich graag ondervragen – het waren bijna echte verhoren – door een paar Nederlandse *Zivilisten*. Ben had een goed gevoel voor de zwakke plekken in de verdediging. Zijn kracht bestond dan uit een eindeloos doordrammen.

Het was voor Ben en In 't Veld zonneklaar, dat alle personen die zij ondervroegen vooraf van hogerhand geïnstrueerd waren. 'Tja, de verslagen die u bedoelt, zijn nooit gemaakt; u moet begrijpen, het was oorlog.' Of: 'Die documenten zijn ten gevolge van de oorlog verbrand, dat zult u toch wel begrijpen.' Of: 'De dossiers die u nodig hebt, zijn onlangs vernietigd, subs. per ongeluk verscheurd, dat is nu jammer.' Tenslotte, als al moest worden toegegeven dat ze nog bestonden, dan waren ze 'moeilijk toegankelijk, onvindbaar, of ver weg opgeborgen'.

In 't Veld kon soms door informele gesprekken met een magazijnknecht van een archief vaststellen, dat de gezochte dossiers bij wijze van spreken binnen handbereik lagen. Wanneer Ben en hij dit dan achteloos in het gesprek met de chef te berde brachten, heette het: '*Ach so, haben Sie den gemeint; wir hatten den Namen nicht richtig verstanden.*'

Het onderzoek leverde genoeg aanwijzingen op dat Schnez meer dan normaal *linientreu* was geweest, een trouw volgeling van de partijlijn. De bedreigingen aan zijn mede-officieren en zijn betrokkenheid bij de aanklacht tegen Höffner leken reëel. Belangrijker was een brief van Schnez uit 1957, toen de Bundeswehr hem had gevraagd weer een militaire functie aan te nemen. Voordat hij op dit

verzoek inging, wilde hij zich wel even scherp uitspreken over de vonnissen van het Internationale Tribunaal te Neurenberg. Volgens Schnez waren daar de hoge militairen ten onrechte als oorlogsmisdadigers veroordeeld; zij hadden niet meer dan hun plicht gedaan. Meer dan de op het geheugen gebaseerde getuigenissen uit de soms wat troebele sfeer van het officierskorps onthult deze brief de ware aard van de militair Schnez.

Schnez had het eerste woord gehad, hij kreeg ook het laatste. Het werd een lang gesprek, waarin Schnez tenslotte met stemverheffing verklaarde, dat hij '*nicht auf den Posten verzichten*' zou, zich niet zou terugtrekken als kandidaat. In de laatste minuten, tijdens de 'vrije gedachtenwisseling', zoals het verslag het noemt, werd de Nederlanders te verstaan gegeven, dat deze drie-en-halve week 'lang, heel lang' was geweest en dat men hen nu 'onmiddellijk naar huis zou willen zien gaan'. Dat deden ze. Na een *Voorlopig verslag* van 16 september en een *Aanvullend verslag* van 20 oktober verscheen het *Eindrapport* op 25 oktober. Het RvO had in een adembenemend tempo precisiewerk verricht.

Het rapport werd niet openbaar gemaakt. 'Ik meen dat de heer Luns, die toen Buitenlandse Zaken beheerde, de zaak heeft opgenomen met zijn Duitse collega Willy Brandt', zegt oud-premier De Jong. Schnez trok zich begin november schijnbaar uit eigen beweging terug. In de vacature-Von Kielmansegg werd de 55-jarige Duitse generaal Jürgen Bennecke benoemd.

Uit niets blijkt dat het kabinet zou hebben gearzeld de conclusies van het rapport-Sijes ten aanzien van Schnez te aanvaarden. Daar was premier De Jong de man niet naar. 'Voor ons was het een routinezaak, dat we het RvO dit onderzoek lieten doen', zegt de oud-premier in 1987. 'Het spreekt vanzelf dat we gevolg gaven aan de conclusies van het door ons uitgelokte advies.' Mensen uit Bens naaste omgeving hebben een heel andere indruk van deze episode gekregen. Ben moet met de gedachte hebben rondgelopen iets te doen wat in strijd was met zijn ambtelijke geheimhoudingsplicht, 'als ze niet doen wat ik wil'. Hij zou er zijn baan voor hebben geriskeerd. Er is zelfs 'een soort familieraad over geweest'. En Ben heeft vertrouwelijke mededelingen ondergebracht bij de betrouwbare Herman van Amstel. Heeft Bens behoefte aan conflict of drama hem parten gespeeld? Zat het hem dwars dat hij, vijand van de staat, voor een rechts kabinet een rapport maakte dat de gezondheid van de NAVO ten doel had? En dat dit nog zonder probleem aanvaard werd ook? Het was natuurlijk mooi geweest als Luns moeilijk had gedaan.

Maar dat deed hij niet. Henk Kolb heeft in zijn herdenkingsartikel na Bens dood geschreven, dat Ben op de hoogte was van het kortstondige NSB-lidmaatschap van Luns, voordat het publiek werd. Ben kan met de gedachte hebben gespeeld, het geheim bekend te maken als het nodig was. Greetje zou hier achter hebben gestaan: 'Ich steh zu dir, genau wie arm wir werden', zou zij in de woorden van Wiesenthal tegen Ben hebben gezegd. Het was niet nodig. De onrust die Ben om zich heen verbreidde, wellicht de onzekerheid over zijn rol in het *establishment*, klinkt na zoveel jaren nog door.

De naaste toekomst zou Ben en In 't Veld een eclatant gelijk geven. Generaal Schnez bracht het tot de hoogste post in de *Bundeswehr*; hij werd een van de vier *Inspektoren des Heeres*. In deze hoedanigheid schreef hij in januari 1970 een rapport over *Reform der Bundeswehr in Haupt und Gliedern*, waarin alle democratische vernieuwingen die het Westduitse leger in de loop der jaren had verworven, werden veroordeeld. De ouderwetse strenge discipline moest worden hersteld met maatregelen waartoe de wederinvoering van strafbataljons behoorde. Het rapport lokte een storm van verontwaardiging uit in de Bondsrepubliek. In Nederland schreef Jan Luyten van *de Volkskrant*: 'In elk geval bewijst deze studie, dat Nederland in 1967 terecht heeft geprotesteerd tegen de benoeming van Schnez tot NAVO-opperbevelhebber voor Midden-Europa.'

Toen prinses Beatrix zich in 1965 wilde verlobben met de heer Claus von Amsberg werd het RvO ingeschakeld voor het antecedentenonderzoek van Claus. Nadat toestemming voor het huwelijk van de kroonprinses was verkregen, ontwierp de regering een programma om de toekomstige prins Claus bekend te maken met de recente Nederlandse geschiedenis. In dit verband zou Ben een rol toebedeeld gekregen hebben. Familie en vrienden herinneren zich, dat hij op zijn karakteristieke wijze kon vertellen over zijn bezoeken aan het hof en aan Drakenstein. In hoeverre het beeld dat zij hebben, overeenstemt met de werkelijkheid, is echter niet vast te stellen, aangezien het hof er geen informatie over verschaft. Loe de Jong verklaart dat Ben samen met hem bij drie gelegenheden prinses Beatrix en prins Claus heeft ontmoet; twee keer op paleis Soestdijk in aanwezigheid van koningin Juliana; één keer op kasteel Drakenstein.

Contact met de krant

Elke vijf jaar zien de redacties van Nederlandse kranten zich voor de opgave gesteld, de bevrijding te herdenken. Twee keer heeft Jan van Beek, hoofdredacteur van de GPD, hierbij met goed gevolg een beroep gedaan op de creatieve en kritische steun van Ben. In 1970 zouden verslaggevers van vijftien grote provinciale dagbladen, die bij de GPD waren aangesloten, tien hoofdrolspelers van Nederland 1939-1965 interviewen. De vraag waarop het antwoord wordt gezocht, luidde: wat is er in Nederland terecht gekomen van wat men zich in 1945 over de vestiging van een nieuwe rechtvaardige orde had voorgesteld? Op bijeenkomsten in een conferentieoord werd de materie met de verslaggevers doorgepraat. Daarbij waren de kennis en aanpak van Ben onmisbaar. Als geboren docent kwam hij uitstekend tot zijn recht. Hij kon de hoofdzaken naar voren halen en had een goed gevoel voor de dingen die op het moment van schrijven nog actueel, of, door veranderde omstandigheden, opnieuw actueel waren. Ben was ook bereid, de concept-teksten te lezen en te corrigeren, voordat ze ter goedkeuring naar de geïnterviewden werden opgestuurd. Zonder twijfel onderging Ben de bevrijdende werking van de journalistiek. Het is wel belangrijk, maar je hoeft niet elke bewering op het wetenschappelijke goudschaaltje te wegen. Het moet absoluut binnen de grenzen van de waarheid en de eerlijkheid vallen, maar binnen dat gebied hoeft wat je zegt, niet volledig en uitputtend te zijn. Het is de snelle schets tegenover het gedegen schilderij, en precies als bij een snelle schets, kan ook de journalistiek inspirerend zijn. Je komt op nieuwe gedachten en samenhangen; je ziet ineens een stuk verder.

In 1975 heeft Ben de bladen van de GPD opnieuw bijgestaan met hun herdenkingsprogramma. Elke krant kon vier eindexamenkandidaten uit haar regio uitzoeken, waarmee een conferentie is gehouden en een excursie naar Oost- en West-Duitsland is gemaakt. Ben drukte de kinderen met hun aandacht op alle onaangename feiten die er om ons heen waar te nemen zijn. Zijn uitgangspunt was: in de jaren dertig is het nationaal-socialisme gewoon ontstaan en we stonden erbij, keken ernaar en deden niets. Het begint met je door slimme lieden in te laten pakken en met laffe kranten die hun mening verdoezelen. Ben stelde de kinderen de vraag: 'Wat zien wij nu niet, wat we wel zouden moeten zien?' Zo legde hij het verband tussen de jaren dertig, de oorlog en het heden. Het geheel van de besprekingen en de excursies, met een evaluatie-bijeenkomst in Keulen, resulteerde in een krant die door de kinderen was geschreven en geïllustreerd.

Het begeleiden van dit soort werk, dat Ben zeer moet hebben geboeid, is een zijlijn, waarover hij verder nooit iets heeft losgelaten. Dat is ook weer zoiets merkwaardigs aan Ben, dat hij niet de behoefte heeft gehad, of het plezier, eens over zijn bemoeienissen met het redigeren en met het stimuleren van kinderen tot politieke bewustwording te schrijven. Hij vond er tijd voor, hij deed het met inzet, hij hield er de vriendschap met Jan van Beek aan over, maar hij zag in deze activiteiten van hem zelf geen stof voor een publikatie.

Ben koesterde zijn relaties met journalisten en ontpopte zich, zodra er maar even aanleiding toe was, als een echte samenzweerder. In 1976 speelde van juni af de opwinding rondom de figuur van de van oorlogsmisdaden verdachte P.N. Menten. In december besloot de regering dat er een wetenschappelijk onderzoek moest worden gedaan naar de geschiedenis van de zaak-Menten over de periode van 1946 tot 1976. De minister van Justitie, mr A.A.M. van Agt, vroeg advies aan Loe de Jong over de vraag, wie dit onderzoek zou kunnen doen. Uit dit overleg vloeide het contact voort met prof. dr H.R. van Gunsteren te Leiden, met wie Ben goede relaties onderhield. Herman van Gunsteren weigerde de opdracht, toen hem bleek dat hij niet genoeg armslag zou krijgen. Van Agt benaderde nog andere onderzoekers en zou uiteindelijk, opnieuw in samenspraak met Loe de Jong en Ben, prof. dr I. Schöffer bereid vinden, het werk op zich te nemen, in samenwerking met dr J.C.H. Blom en mr. A.C. 't Hart. Het was in deze periode, dat Ben zo nu en dan behoefte gevoelde, iets van de strubbelingen - en van zijn eigen argwaan tegen Van Agt - te laten uitlekken. Het kon dan gebeuren, dat hij Harry van Wijnen opbelde en zich uitgaf voor 'Fouché' - naar de minister van politie van Napoleon, die een rijk conspiratief Jacobijns verleden had. Hij zei er dan bij: het kan zijn, dat ik me bij een volgend telefoontje van een andere naam zal moeten bedienen.

Wanneer er een nieuw boek van Loe de Jong uitkwam, mocht Ben graag even met Jan van Beek conspireren. Hij maakte de hoofdredacteur van de GPD attent op de belangrijkste details, op wat er volgens hem in het nieuwe deel 'niet deugde' en op het verborgen nieuws dat er in zat. In *Voorspel* wordt bijvoorbeeld het tijdelijke NSB-lidmaatschap vermeld van een zekere mr J. van der Hoeven - met daarbij de opmerking dat deze in maart 1940 met de NSB brak en dat er tijdens de bezetting niets op zijn houding aan te merken viel. Ben tipte Jan van Beek, dat deze man op dat moment particulier secretaris van koningin Juliana was. Alle kranten van de GPD hadden dit nieuws op 11 februari 1969 buiten de formele recensie van *Voorspel*.

spel. Zonder zo'n vingerwijzing herken je als journalist niet gemakkelijk in een terloops gedane mededeling een feit met nieuwswaarde. Ben verklapte ook wel eens echte geheimen. Henk Kolb: 'Dan kregen we van hem te horen, dat Loe de Jong in opdracht van de regering naar Italië was gegaan om het oorlogsverleden van Claus te onderzoeken. Vreselijk geheim natuurlijk, maar het voordeel was dat je je kon voorbereiden.'

Dat Ben zulke dingen deed, was beslist niet in de haak. Het hoort bij zijn behoefte zijn eigen wetten te stellen en zichzelf te bewijzen dat hij nog niet echt aangepast en getemd was. Het hoort bij zijn ambivalente houding tegenover het gezag. Maar de kwajongensstreek ging hier over de schreef. Het was tegen alle afspraken en regels van het Instituut, ja, het was verraad. De journalisten hebben er echter geen schadelijk misbruik van gemaakt.

Dol op invloed, maar selectief en achter de coulissen. Hierin verschilde hij van Loe de Jong, wat bij voorbeeld tot uiting kwam in de zaak-Aantjes. In 1978, toen er geruchten gingen dat Aantjes lid was geweest van de Germaanse ss, kwam Loe de Jong naar Ben, thuis in de Waldeck Pyrmontlaan. Simon Speijer en Harry van Wijnen herinneren zich dat Ben toen De Jong heeft aangeraden, zich behoudend op te stellen. Toen Loe de Jong de bewijzen eenmaal in handen had, heeft hij Bens raad niet meer ingewonnen, en trad hij via een persconferentie en een televisieoptreden (6 november) in de publiek.

Vergeefs naar Rome

Het moet in 1971 zijn geweest, Ben was al hoogleraar te Leiden, maar omdat het uitliep in een *non-story* is het niet in de krant gekomen en dus niet terug te vinden. Henk Kolb was voor de GPD naar Brussel gegaan en had tegen zijn hoofdredacteur Jan van Beek gezegd: 'Voor ik vertrek, moet ik je met Ben Sijes in contact brengen.' Jan van Beek over zijn vriendschap met Ben: 'Dat heb ik geweten. Op een zaterdagochtend belt Ben mij op met de vraag of ik nog diezelfde dag met hem mee naar Brussel kan gaan, zonder verdere vragen te stellen en met de belofte aan de expeditie geen journalistieke ruchtbaarheid te geven. Een uur later zijn wij op weg.' Van Beek moest in Brussel contact leggen met een figuur die informatie wilde verkopen over Josef Mengele, de beruchte kamparts die als oorlogsmisdadiger werd gezocht.

In dat café trof Van Beek een jongeman aan, die verklaarde dat Mengele binnenkort naar Europa zou komen, en dat hij het reis-

schema kende. Diezelfde avond kwam ook Simon Wiesenthal uit Wenen in Brussel aan. In hotel Metropole was de ontmoeting met de tipgever geregeld. Toen hij door de draaideur was gekomen, ving Ben hem bij de garderobe op. 'Nog nooit heb ik een hoogleraar iemand zo professioneel zien onderzoeken of hij geen wapens bij zich had', schrijft Jan van Beek. 'Het theedrinkende publiek in de lounge had niets in de gaten. Voor vierduizend mark kocht Wiesenthal het reisschema van Mengele, die uit Paraguay via Rome naar Tripoli zou gaan.' Wiesenthal had de jongen herkend. Het was Dieter, de zoon van Adolf Eichmann.

Twée dagen later speurden op het vliegveld Leonardo da Vinci bij Rome vierhonderd als schoonmakers en reizigers vermomde carabinieri naar Josef Mengele, van wie zij alleen een verouderde foto ter beschikking hadden. De jacht mislukte. Mengele was niet gekomen, of hij was getipt en van schema veranderd, of hij was met hulp van bepaalde Italianen op een uithoek van het vliegveld geland en daar overgestapt. De GPD miste zijn wereldprimeur en het Wiesenthalfonds had Dieter Eichmann in staat gesteld te Madrid een garagebedrijfje op te richten...⁸

Achter Israël

Hoe joods was Ben? Zeer joods. Zo joods dat hij, naar verluidt, met zijn vrienden Simon Wiesenthal en Simon Speijer en een enkele vertrouwde journalist – die het zou weten te relativeren – fel de spot kon drijven met de joodse vroomheid en orthodoxie, en ongezouten kritiek op Israël, althans op onderdelen van de Israëlische politiek, kon oefenen. Maar dat bleef binnenskamers. Naar buiten toe stond Ben achter Israël, maar met kritische afstand. Dr J.Z. Baruch, voorzitter van de Portugees-Israëlitische gemeente te Amsterdam, heeft kort voor Bens dood een diepgaand gesprek met hem gehad, 'dat heel wat van zijn geestes- en gevoelsleven toonde'. Dokter Baruch schrijft hierover: 'Zijn liefde voor Israël leek misschien in tegenspraak met enkele van zijn opvattingen, maar die liefde beheerste hem toch en, naar ik meen, vele, vele jaren lang.' Joodse zelfspot, aarzelings en overgave; het is een glijdende schaal en het is er allemaal in die ene man.

Ben bleef trouw aan wat hij noemde zijn 'opvattingen', de idealen van het radencommunisme. 'U heeft nu ruim 25 jaar op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie gewerkt, terwijl u toch wezenlijk politiek bewogen was', luidde een vraag van W.L. Brugsma en Ischa Meijer in het *Haagse Post*-interview van 23 december 1970. Ben

antwoordde: 'Het één sluit het ander niet uit. Op Oorlogsdocumentatie deed ik aan eigentijdse politieke geschiedenis en tegelijkertijd was ik verbonden met de groep Spartacus... Nu hebben een paar Leidse hoogleraren voorgesteld, de uitkering van 400 gulden ineens [die iedereen toen kreeg] voor het Angola-comité te bestemmen. Ik heb oké gezegd: één kwart voor Spartacus, één kwart voor het Angola-comité en de helft voor een ziekenhuis in Jeruzalem.' De interviewers lieten het er niet bij zitten: 'Vreemde combinatie, vreemde combinatie', zo trachtten zij Ben verder uit de tent te lokken. Waarop Ben: 'Helemaal niet. Angola-comité vreemd? Waarom die 200 gulden naar Israël? Daar heb ik niet de minste moeite mee. Voor mij ligt die zaak in Israël zo: die lui kunnen zich niet veroorloven één slag te verliezen, da's heel eenvoudig en dat heeft niets te maken met zionisme; ik ben geen zionist. Maar als de Israëli's verliezen, dan dreigt het grote gevaar dat het dan ook meteen helemaal afgelopen is...'

Zijn houding tegenover Israël heeft hij niet tot een homogeen standpunt samengekneed. Hij moet er in berust hebben, dat vele tegenstellingen in een menselijk leven nu eenmaal niet te verzoenen zijn. 'Ben was een vat vol tegenstrijdigheden', schrijft Renate Rubinstein in haar reeds eerder geciteerde brief. 'Geen zionist, maar reuze achter Israël.' En zij voegt daar aan toe: 'Van het Midden-Oosten wist hij niets en Greetje ook niet, maar in die tijd was dat heel gewoon, net als achter Israël staan, dat deed toen (1968-'69) iedereen.'

In het gesprek met Philo Bregstein voor de film *Op zoek naar Joods Amsterdam* in 1975 zei Ben, dat hij voor de oorlog geen zionist wilde zijn, omdat het zionisme in strijd was met zijn socialistische opvattingen, zijn internationalisme en zijn anti-religieuze denkbeelden. Tijdens de bezetting echter 'werd je, of je het wilde of niet, tot jood gebombardeerd als je vier joodse grootouders had. Nou, ik had er misschien wel vierhonderd. Ik werd dus als het ware in één pot gegooit met alle andere joden, waarmee ik verschil in politieke opvattingen had.' Bregstein vraagt dan, of Ben door deze maatregel van de Duitsers zich zijn verbondenheid met de joden meer bewust is geworden, waarop Ben antwoordt: 'Nee, ik kan niet zeggen dat ik me daardoor m'n verbondenheid meer bewust geworden ben; ik voelde wel dat ik in een lotsgemeenschap zat, maar dat is niet de gebondenheid van een zionist, want in die lotsgemeenschap sta ik kritisch.' Vervolgens vraagt Philo Bregstein: 'Is het eigenlijk niet iets negatiefs, om vanuit het antisemitisme uw joods zijn te stellen?' Bens

antwoord is onthullend, omdat hij aldoor weigert toe te geven aan de emoties die Bregstein bij hem veronderstelt: 'Nee, helemaal niet negatief, want men leert in de eerste plaats uit ervaringen. Ik heb uit de ervaring van de tweede wereldoorlog in elk geval zoveel geleerd, dat je op een zeker moment – dus met behoud van je eigen politieke opvattingen – moet samenwerken met mensen die worden vervolgd; ook al hebben ze heel andere politieke opvattingen dan jij.' De orthodoxe invloed in zijn opvoeding, over de importantie waarvan hij altijd heel wisselend heeft getuigd, acht hij in geen enkel opzicht een factor in zijn solidariteit met Israël. Hij komt steeds terug op die lotsgemeenschap, die nu eenmaal een feit is, een van buitenaf opgelegd feit. 'Voor mij is van belang, dat Israël een staat is, gemaakt door zionisten, die een geweldige historische wending teweeg gebracht hebben. Al die anderen, die er na de oorlog naartoe zijn gegaan, hebben het feit dat ze nu even rust hebben, te danken aan deze mensen.' Maar, zo gaat Ben verder, 'het zionisme blijft voor mij een deel-oplossing.' Pas als Israël, samen met de rest van de wereld, in een betere maatschappij zal zijn veranderd, zal de basis voor het antisemitisme wegvallen 'en tegelijkertijd ook de basis voor het nieuwe anti-semitisme zoals het zich nu voordoet onder het mom van antizionisme.'

De tegenstrijdigheid tussen een links wereldbeeld van joden die zich voor de oorlog in Nederland als assimilant beschouwden, en hun gevoel van lotsverbondenheid met Israël dat na de oorlog is gegroeid, is een algemeen verschijnsel, dat door Salvador Bloemgarten is behandeld in een lezing getiteld *De joodse identiteit van de assimilant* (gepubliceerd in *De Gids* van juli 1987). Uitgaande van de assimilatiebeweging onder de joodse middenklasse in de jaren dertig constateert Bloemgarten dat deze assimilatie zich na 1945 onder de kleine groep van overlevenden aanvankelijk in versterkte mate heeft voortgezet. 'Nu zou men verwachten, gezien deze ontwikkeling na 1945, dat er ook een sterke assimilatie, gepaard gaande met een verlies van joodse identiteit had plaatsgevonden. Wat hun stijl van leven betreft assimileerden na de oorlog inderdaad veel joden aan hun niet-joodse omgeving... Toch blijkt, dat in het naoorlogse tijdperk – en hier doet zich misschien wel de grootste tegenstrijdigheid voor – geassimileerden gaandeweg meer prijs gingen stellen op het behoud van althans een deel van hun joodse identiteit... De moord op zes miljoen joden tijdens de tweede wereldoorlog speelt in hun bewustzijn een even voornamelijk rol als in dat van religieus en/of nationaal gebonden joden.'

Is de tegenstrijdigheid in Ben eigenlijk wel zo groot als ze lijkt? Ben was radencommunist en stond achter Israël. De joodse preoccupatie met sociale gerechtigheid wortelt even sterk in de joodse traditie als de nooit verdwenen verwachting, eens als volk terug te keren naar Palestina.

Slechts zo weinigen gered

Voor ieder die de geschiedenis van Nederland tijdens de bezetting heeft bestudeerd, doet zich de vraag voor, hoe het komt dat slechts zo weinig Nederlandse joden de bezetting hebben overleefd. Van de 140.000 joden in Nederland konden 14.000 hun leven redden doordat zij gemengd gehuwd waren of naar het buitenland konden emigreren. Van de 126.000 waarop de Duitsers jacht maakten, werden er 107.000 gedeporteerd, dat is 85%. Slechts 5500 zijn er uit de kampen teruggekomen. Deze getallen, die nog verfijnder kunnen worden uitgesplitst, gaan sterker spreken, wanneer men ze vergelijkt met die van de andere bezette landen in West-Europa. In Noorwegen bedraagt het aantal omgekomen joden 40%, in Frankrijk 25%; in Denemarken verloren slechts 100 joden door de vervolging het leven. Waarom zijn er van de Nederlandse joden maar zo weinigen gered?

Over het lot van de Nederlandse joden onder de bezetting hield Ben Sijes in 1974 een lezing op een Yad Vashem-conferentie te Jeruzalem. Een vergelijking met de andere Westeuropese landen komt hier niet aan de orde; Ben bepaalt zich tot het beeld van Nederland. Als oorzaak van de ramp die zich voltrok, noemt hij een aantal samenhangende factoren, zoals de kwaliteit van het Duitse bestuur in ons land, een burgerlijk bestuur naast de militaire bezetting, iets wat in België en Frankrijk niet bestond; en de kwaliteit van het Nederlandse ambtenarenapparaat, gewend om trouw en gehoorzaam te functioneren. Schuld legt hij bij de secretarissen-generaal, die al in het najaar van 1940 de grondwet schonden door de ariërverklaring en het ontslag van de joodse ambtenaren te accepteren. Hierdoor was de jood al in het begin van de bezetting tot tweederangs burger bestempeld; hij was gestigmatiseerd. Er was een kloof geschapen tussen de joodse en de niet-joodse Nederlanders. De joden werden in een maatschappelijk isolement gestoten, waardoor hun zelfvertrouwen en weerbaarheid werden ondermijnd. Het optreden van de Joodse Raad voltooide en bekroonde deze scheiding. De neiging tot het plegen van actief en passief verzet was toch al gering in de Nederlandse bevolking als geheel, joods en niet-joods; bij de joden, die

wisten dat zij geaccepteerd werden en zich vaak geïntegreerd voelden, was die neiging allicht nog minder aanwezig dan bij anderen. Dezelfde vraag was reeds eerder behandeld door de Israëlsche historica Leni Yahil van de universiteit van Jeruzalem. In 1969 had zij een studie gepubliceerd over de redding van de Deense joden; in een opstel uit 1972 vergeleek zij de situatie in Denemarken met die van Nederland. Uitgangspunt is hierbij het feit, dat de Denen, die in april 1940, toen de Duitsers hun land binnentrokken, niet hadden gevochten, hun constitutioneel bestuur met eigen ambtenarenapparaat hadden mogen behouden. De Duitsers hadden daardoor geen middelen, zonder meer in de binnenlandse aangelegenheden van Denemarken in te grijpen. Met andere woorden: de kleine kringen met de kleine leiders, van wie elk een eigen taak met eigen verantwoordelijkheden had, ontbraken in Denemarken. Dat was geen menslievendheid van de Duitsers, dat was de toevallig gegroeide situatie. Pas wanneer men zich rekenschap geeft van de gigantische hoeveelheid werk die het vervolgingsapparaat van Himmler en Eichmann moest verzetten en van de korte tijdsspanne waarin dit alles zich voltrok, begrijpt men dat de Duitsers de Deense situatie voorlopig rustig lieten voortbestaan. De 6500 Deense joden stonden nog niet op hun program.

Pas na drie en een half jaar bezetting, eind augustus 1943, trad er een verandering op in Denemarken. De *Höhere SS und Polizeiführer* Günther Pancke (gelijke van Rauter in Nederland) kreeg het heft in handen. Door deze verslechtering van de situatie werden niet alleen de Deense joden getroffen; het gehele Deense volk werd in één klap onrecht. Er was niet, zoals in Nederland, een verdeel-en-heers-politiek aan vooraf gegaan; de joden waren niet geleidelijk, stap voor stap van hun maatschappelijke waardigheid ontdaan. Bovendien was op dat moment de krijgskans duidelijk in het nadeel van Duitsland gekeerd. Januari-februari hadden aan het Oostfront het ontzet van Leningrad en de Duitse capitulatie bij Stalingrad gebracht. De bezette volkeren kregen iets meer hoop; Zweden was nu in de stemming, kleur te bekennen voor de geallieerden en zich in te spannen voor een reddingsactie van de Deense joden. Maar Nederland was op dat tijdstip, augustus-september 1943, al praktisch 'judenrein', zoals dat in de terminologie van de *Endlösung* heette.

Hetzelfde thema werd in 1986 opnieuw behandeld in een lezing van prof. Blom op een symposium te Tel Aviv, maar nu met de toevoeging 'in internationaal perspectief'. Blom heeft met zijn studenten een indrukwekkend literatuuronderzoek gedaan, waardoor hij in

staat was de aantallen gedeporteerden in de landen van West-Europa per maand met elkaar te vergelijken. In zijn analyse van het verschil tussen Nederland en andere landen komt ook Blom tot een reeks van elkaar versterkende factoren, waarbij hij nog wijst op de geografische gesteldheid van ons land, die weinig gelegenheid biedt zich te verbergen, en op het ontbreken van een land- of zee-grens met een neutrale mogendheid. Ook Blom komt tenslotte tot de conclusie, dat naast alle andere factoren juist de hoge mate van integratie van de joden in de Nederlandse samenleving maakte, dat de klappen onverhoeds aankwamen en de weerbaarheid klein was. Meer, lijkt het, is er ter verklaring van de ramp die Presser heeft samengevat in dat ene woord 'ondergang' niet te zeggen. De grafieken van Blom spreken voor zichzelf, de cijfers waren in grote trekken al bekend, de oorzaak lijkt samengesteld uit deel-oorzaken. Allen die de oorlog hebben overleefd; die het afbrokkelen van de menselijke waardigheid van joden - en daardoor ook van niet-joden - hebben ervaren; die de Joodse Raad aan het werk hebben gezien; en die beseffen dat er geen neutraal Zweden of Zwitserland vlakbij was; zij allen weten één ding: hoe het komt, waar wij collectief hebben gefaald, en of inderdaad de omstandigheden oppermachtig waren, het is nooit meer op een bevredigende wijze te achterhalen.⁹